

Müze Şehir Urfa

(Arkeolojik Kazılar Ve Yüzey Araştırmaları Işığında Urfa)

Yrd. Doç. Dr. Abdullah EKİNCİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	
GİRİŞ	
URFA VE ÇEVRESİNİN JEOPOLOTİK KONUMU.....	
BİRİNCİ BÖLÜM	
A. PALEOLOTİK DÖNEM	
B. URFA VE ÇEVRESİNDE PALEOTİK DÖNEME AİT YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE KAZI ALANLARI.....	
C. MEZOLOTİK DÖNEM.....	
D. URFA VE ÇEVRESİNDE MEZOLOTİK DÖNEME AİT YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE KAZI ALANLARI	
E. NEOLOTİK DÖNEM.....	
F. URFA VE ÇEVRESİNDE NEOLOTİK DÖNEME AİT YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE KAZI ALANLARI.....	
G. HALAF DÖNEMİ	
H. URFA VE ÇEVRESİNDE HALAF DÖNEMİNE AİT YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE KAZI ALANLARI.....	
İ. KALKOLOTİK DÖNEM	
J. URFA VE ÇEVRESİNDE KALKOLOTİK DÖNEME AİT YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE KAZI ALANLARI	
K. UBEYD DÖNEMİ.....	

- L. URFA VE ÇEVRESİNDE UBEYD DÖNEMİNE AİT YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE KAZI ALANLARI.....
- M. URUK DÖNEMİ
- N. URFA VE ÇEVRESİNDE URUK DÖNEMİNE AİT YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE KAZI ALANLARI.....
- O. TUNÇ ÇAĞI.....
- P. HİTİT İMPARATORLUĞU.....
- Q. URFA VE ÇEVRESİNDE TUNÇ ÇAĞINA AİT YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE KAZI ALANLARI.....
- R. URARTU KRALLIĞI.....
- S. FRİGYA KRALLIĞI
- T. LİDYA KRALLIĞI.....
- U. URFA VE ÇEVRESİNDE TUNÇ ÇAĞINA AİT YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE KAZI ALANLARI.....

İKİNCİ BÖLÜM

- A. HELENİSTİK DÖNEM.....
- B. URFA VE ÇEVRESİNDE HELENİSTİK DÖNEME AİT YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE KAZI ALANLARI
- C. İRAN, ROMA, BİZANS DÖNEMLERİ
- D. URFA VE ÇEVRESİNDE İRAN, ROMA VE BİZANS DÖNEMLERİNE AİT YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE KAZI ALANLARI.....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....

A. İSLAM-TÜRK DÖNEMİ

B. URFA VE ÇEVRESİNDE İSLAM DÖNEMİNE AİT
YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE KAZI ALANLARI

C. TÜRK-İSLAM DEVL**ET**LERİ DÖNEMİ

D. URFA VE ÇEVRESİNDE İSLAM DÖNEMİNE AİT
YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE KAZI ALANLARI

SONUÇ.....

EKLER.....

ÖNSÖZ

Bölge tarih öncesi ve sonrası dönemlerde çeşitli hâkimiyetleri yaşamıştır. Yörede yapılan kazılarda çeşitli dönemlere ait kalıntılar bulunmuştur. Bölgede yapılan kazı ve yüzey araştırmaları sonucunda Paleolitik, Mezolitik, Neolitik, Halef, Kalkolitik, Ubeyd, Uruk dönemleri, Tunç, Demir çağları ile Urartu, Frigya, Lidya, Helenistik, İnan, Roma-Bizans, İslam dönemi ile Türk dönemlerine ait buluntular elde edilmiştir. Bu buluntular bölgenin siyasi, iktisadi, sosyo-kültürel yapısına ışık tutmaktadır. Bölgenin sosyal yapısıyla ilgili olarak başta Harran Sabiileri, Pagan kültürü, Yahudiler, Hıristiyanlar ve İslamî döneme ait çeşitli buluntular kayda değer eserlerdir.

Urfa 639 gibi erken bir dönemde İslam ile tanışmış olması ve Anadolu'nun Türkleşmesinde bir giriş kapısı olma özelliği taşıması açısından da ayrıca bir öneme sahiptir. Bölgede kendine mahsus bir krallığın kuruluş olması, Hıristiyanlık kültüründe önemli bir yeri olan Hıristiyanlığı ilk kabul eden krallık olmasıyla Hz. İsa tarafından kutsandığı varsayımı kenti apayrı bir konuma sahip kılmaktadır. Kentin Hıristiyan kültüründen önce Pagan, Yıldız-Gezegen Kültü, Gnostizm,

Daysanizm gibi köklü bir kültür yapısıyla bölgede felsefi okullarda birçok âlim yetişmiştir. İkinci Halife Hz. Ömer döneminde İslam egemenliği altına girmiş, yöreyi sahabe İyad b. Ganem m. 639'da fethetmiştir. Urfa ve çevresi Emevi döneminde de cazibesinden bir şey kaybetmemiş, özellikle son dönemde Emevilerin merkezi haline gelmiştir. Emevilerden sonra Abbasiler devrinde bölge ilmi yapısıyla ön plana çıkmıştır. Bu dönemde yörede yetişen ilim adamları İslam medeniyetinin oluşmasında etkili olmuşlardır. Bu dönemde İslamlaşma hızlı bir şekilde başlamış olup Müslüman âlimler kentteki bu kültürel dokudan yararlanarak İslam kültür ve medeniyetine katkı sağlamışlardır. Bu yapısıyla zaman zaman bölge Hıristiyan saldırılarına maruz kalmış; hatta belli bir zaman aralığında Haçlı Kontluğu devleti de kurulmuştur. Selçuklular bölgeye hâkim olabilmek için çeşitli zaman aralıklarında yöreyi kuşatmışlar, ancak 1086 yılında Melikşah döneminde Bozan Bey tarafından fethedilmiştir. Daha sonra bölgeye Zengiler ve Eyyubiler hâkim olmuştur. Bu dönemlerde de özellikle bölgeye atanan valiler tarafından imar faaliyetlerine hız verilmiştir. Bu valilerden Muzaffereddin Gökböri ile Takiyuddin, bölgede cami ve medreseler yapmışlardır. İlk İslam döneminden itibaren kentte İslamlaşma faaliyetleri başlamış olup Türk çağı dediğimiz XI. yüzyıldan itibaren bölgede bayrağı Türkler alarak kentin

İslamlaşmasını doruk noktasına ulaştırmışlardır. Bu amaçla bölgede mescitler, camiler, Ribatlar, Zaviyeler, Kervansaraylar, Medreseler, Hanlar yapılmıştır. Bölge Moğol istilasıyla büyük bir badireyle karşılaşmıştır. Bu istilada Harran yakılıp yıkılmıştır.

Urfa jeopolitik konumu sonucunda, bizlere benzersiz bir miras kalmıştır. Bu nedenle eşsiz bir siyasi, iktisadi ve sosyo-ekonomik birikime sahip olan Urfa'nın günümüze ulaşan maddi ve manevi birikimlerini korumak bir zorunluluktur. Bu amaçla bizlerin, bu mirasın toprak altındakilerini çıkarmak ve toprak üstündekilerini de korumak öncelikli görevidir. Elinizdeki bu çalışma tarih öncesinden başlayarak bölgenin siyasi ve sosyo-kültürel yapısını aydınlatan yüzey araştırmalar ile arkeolojik kazıların dönemlerine göre toplu bir değerlendirmesidir. Bu çalışma, bölgede yüzey araştırma ve arkeolojik kazılarda bulunan yerli-yabancı araştırmacılara bir vefa borcudur. Ayrıca bu çalışmanın gelecek nesillerin kentimizin tarihî mirasına duyarlılığına katkı sağlayacağını ümit etmekteyiz.

Son olarak çalışmanın hazırlanmasına katkı sağlayan öğrencilerimden Ahmet Kütük ve Cemil Kara'ya teşekkür ederim. Ayrıca bu çalışmanın basılmasına öncülük ve araştırmayla ilgili fotoğrafları temin edip çalışmada kullanılmasını sağlayan Kültür İl Müdürlüğü ile Şanlıurfa Müzesi yetkililerine şükran borçluyum.

Abdullah EKİNCİ

Şanlıurfa 2005

Giriş

A. Urfa ve Çevresinin Jeopolitik Konumu

Medeniyet tarihinde önemli bir yer tutan Urfa ve çevresinde yapılan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları bölgenin siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel yapısına ışık tutacak mahiyettedir. Genel bir ifade olarak Urfa'nın içinde yer aldığı bölge tarih öncesinde olduğu gibi Roma, Osrhone ve Arapların fetih dönemlerinde de önemini yitirmemiş bir yerleşim birimidir. Türklerin bölgeye gelişleriyle birlikte Urfa, Anadolu'nun yurt edinmesinde bir giriş kapısı olarak kullanılmıştır¹. İslam döneminde El-Cezire olarak adlandırılan bölgede yer alan Urfa'daki ova ve platolar, Fırat ile Dicle nehirlerinin kuzey kısımlarıyla çevrelenmiştir. Bu dönemde bölge üç kısma ayrılmaktadır: Diyar-ı Rabia, Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Bekr. Bu isimler İslam öncesi dönemde Sasaniler tarafından yerleştirilen üç

¹ Geniş bilgi için bkz. Abdullah Ekinci, "Urfa ve Çevresinde Türk Akınları", M.Ö. VII-M.S. XIV. Yüzyıl) Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı. 141, C. 14, Sayı 1, E lazıg 2004, s. 259-273.

arap kavmi olan Rabia, Mudar ve Bekr'den gelmektedir². Mukaddesi ise El-Cezire bölgesini Akur “Akur bölgesi” olarak ifade etmiştir³. Tarih ve toprakların verimliliği, sularının bolluğu, doğu ve batı dünyası ile bağlantı kurmaya müsait olan jeopolitik konumu, tarih boyunca çevrede yaşayan; büyük devlet kuran savaşçı kavimlerin hırslarını kamçılamaş ve dikkatleri üzerine toplamıştır. Bölge, denizden azami ortalama 800-500 metre yüksekliği ve dört tarafı çeviren Fırat'ın muhtelif kollarıyla sulanan; tarih boyunca her yönden gelebilecek saldırılara karşı koruyacak hiç bir tabii maniye sahip değildir. Bölge, Güneydoğu Toroslar ile Tektek dağlarının önünde Suriye platformuna açılan stepik platolar, tarih öncesinden itibaren verimli tarım alanı olarak görüldüğü için “Bereketli Hilal” olarak adlandırılmıştır. Tarih öncesinden gelen bu yapı Topoğrafyası ile bitki örtüsüne de etki etmiştir⁴. Urfa ve çevresinin cazibe merkezi oluşunun bir başka önemli etkeni ise tarih boyunca politeist ve monoteist

² G. Le Starng, *The Lands of The Eastern Caliphate*, Frank Cass-Co. Ltd. 1966, s. 86.

³ Mukaddesi, *Ahsen el-tekâsîm*, Leyden-Brill 1906, s. 43.

⁴ İ. Atalay-K. Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, s. 163; Sırı Erinç, “Kültürel Çevre Bilinç Açısından Güneydoğu Anadolu”, *Güney Doğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları*, İstanbul 1980, s. 65-66; A. Ardel, “Güneydoğu Anadolu’da Coğrafi Müşahedeler” *Türk Coğrafya Dergisi*, XVII/21, 1961, s.146; Talip Yücel, *Türkiye Coğrafyası*, Ankara 1987, s. 115.

dinlere merkezlik etmiş olmasıdır. Bölgenin önemini artıran bir başka hususta, doğu ve batı arasında bir düğüm noktası olan önemli yolların kavşağında oluşudur⁵. Bu durum, kentnin ticari ve kültürel yönden düğüm noktası olması ve tarih öncesine dayanan parlak medeniyetlerin kurulmasına sebep olmuştur. Urfa ile direk bağlantılı olan ve onun kültürel çevresi içinde yer alan merkezlerinden en önemlileri Siverek, Birecik (Birtha), Suruç, Samsat (Samosata), Resu'l Ayn⁶ ve Halfeti (Rumkale)⁷, Nisibis⁸, Harran ve Zeugma'dır.

⁵ Eski çağda yöreyi kateden iki büyük ticari ve askeri yol mevcuttu. *Birinci yol*, Ninova'dan gelip Musul üzerinden Dicle Nehri'ni aşarak Nusaybin'e oradan Mardin-Urfa üzerinden Birecik'e ulaşıyor ve buradan da üç kolla Halep, Antakya ve İskenderun'a varıyordu; *ikinci büyük yola gelince* (İpek Yolu) Kuzeydoğu Hindistan'dan gelip İran üzerinden geçen bu yol Resu'l-ayn yolu ile Harran'a varıyor, buradan bir kolla Halep'e ulaşıyordu. Halep yoluyla Şam ve Irak'ı Urfa'ya ve bir başka kolda Birecik'e varıyordu. Bu şekilde kent iç yolların kesiştiği noktada bulunmakta idi. Bölgedeki en ilginç güzergah Fırat nehrinin hem ulaşım hem de ticaret yolu olarak kullanılmış olmasıdır. Bu yolla Birecik ile Basra körfezine ve Harran'ın içlerine ticari ürünlerin takası için kullanılmıştır. Seton Lloyd and W. Brice, "Harran" *Anatolien Studies I*, 1951, s. 77-111; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1993, s. 3, Fikret Işıltan, s. 2-3; Veli Sevim, *Yeni Asur Sanatı I*, s. 6; Aynur Özfirat, *Eskiçağ'da Harran*, İstanbul 1994, s. 20-23; De Graeve M. Christine, "The Ships of the Ancient Near East (2000-500)", *American Journal of Archaeology*, 111-112; Seton Lloyd and W. Brice, "Harran" *Anatolien Studies I*, 1951, s. 77-111; Veli Sevim, *Yeni Asur Sanatı I*, s. 6; Aynur Özfirat, *Harran*, İstanbul 1994, s. 20-22; Fikret Işıltan, s. *Urfa Bölgesi*, s. 2-3.

⁶ Resu'l-ayn (Tarihi Ceylanpınar) Suriye sınırları içinde olup Resu'l Ayn'ın varoşları Türkiye sınırları içinde kalmıştır.

Son olarak Urfa ve çevresinin jeopolitik konumunun önemli bir kanıtı da bölgedeki buluntulardır. Bölgenin geçmişten günümüze uzanan siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel yapısı ve bu yapının uzantıları ancak arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarla somutlaşabilir. Bu durum Urfa gibi zengin bir tarihi alt yapıya sahip bir **kent** ile ilgili arkeolojik **çalışmaların** önemini vurgular mahiyettedir.

⁷ Sema Gündüz, “ Halfeti ve Çevresi Tarih Öncesi” *GAP Böl. Kal. İd. Başk.*, s. 231-32

⁸ Geniş bilgi için bkz. Nisibis bölümü.

BİRİNCİ BÖLÜM

A. Paleolitik Dönem – Eski Taş–Yontma Taş Çağı

Günümüzden 1.5 milyon yıl önce başlayıp 14. 000 yıl öncesine kadar devam eden taş çağlarının en eski bölümüdür. Üç evreden oluşur: Alt Paleolitik, Orta Paleolitik ve Üst Paleolitik⁹. İnsanlığın ilk ortaya çıkışından, M.Ö.10.000 yıl öncesine kadar devam eden Paleolitik Dönem, tarih öncesi dönemlerin ve uygarlığının gelişme aşamasında kültürel, sosyal ve ekonomik evrelerin en uzununu olup buzul çağlarının kültürel karşılığıdır. İnsanlar, bu dönemde iklimin etkisiyle kendilerini soğuktan, vahşi hayvanlardan korumak ve doğaya uyum sağlayabilmek amacıyla sığınak olarak mağaralarda, kaya altlarında ve hayvan postlarından yapmış oldukları ilkel barınaklarda

⁹ Mehmet Özdoğan, “İlk Adımlar Paleolitik Çağ”, *Arkeo Atlas*, 2002, s. 6-59; Kudret Emiroğlu-Suavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara 2003, s. 666.

yaşamaktaydılar¹⁰. Mağaralarda yaşamaya mecbur kalan bu dönem insanların yaşam tarzlarına bakılarak günümüz insanlarından farklı yaşam özelliklerine sahip olduklarını görmekteyiz. Yani Paleolitik Dönem’le birlikte insan, gelişmeye başlamış olup önceleri kendini vücuduyla **koruyarak**, avını kaba taşlarla kovalarken, bu dönemden başlanarak insanları hayvanlardan ayıran mucizevî varlık, zekâ ve onun tezahürü olan kabiliyetlerini göstermeye başlamış ve doğada bulunan taşları o dönemin basit tekniğiyle, el baltaları (iki yüzeyliler) ve aletler yapmaya başlayarak bundan sonra kendilerini bu aletlerle korumaya ve avlarını da böylelikle daha kolay bir şekilde avlama olanağına sahip olmuşlardır. Ayrıca bu basit aletler o dönemin karanlık tarihini aydınlatmada yegâne belgelerdir.

Genelde bu taş aletlerin yapılmaya başlanması bu devrin sonlarına doğru tekâmül etmiş olup bundan sonra silahlar ve avlar ihtiyaca daha uygun şekiller alarak önemli sayılabilecek bir terakki tekniğine adım atılmıştır. Ateşin bulunmasıyla da daha yüksek bir kültüre geçilmesi sağlanmıştır¹¹. Yarım milyon yılı aşan bu uzun zaman dilimi boyunca insan, henüz üretime

¹⁰ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisinin ABC’si*, İstanbul 1961, s. 8; Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi-Başlangıçtan Perslere Kadar*, Der Yay., İstanbul 1997, s. 11; Nazmi Çelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Ankara 2002, s. 36.

¹¹ Firuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1962, s. 8.

geçmemiş olup, doğada bulduklarıyla geçinmiştir. Erkek, hayvan avlayarak; kadın da bitki ve küçük hayvanları toplayarak geçimlerini sağlamaktaydılar. Bu duruma bakarak, Paleolitik dönemde iş bölümünün az da olsa yapıldığını söyleyebiliriz¹². Göçebe hayat yaşayan bu dönem insanları, hayvanlarla iç içe yaşamalarına rağmen (ayı, mamut, beygir, bizon, deve, dağ keçisi, sığır, rengineyiği vb.) evcilleştirme meydana gelmemiş ve yerleşik hayat da buna bağlı olarak benimsenmemiştir. Ayrıca son Paleolitik dönem avcıları avladıkları hayvanların yaşam biçimlerini çok iyi biliyorlardı. Avlama sırasında buna dikkat ederek ava daha çabuk ve kolay bir şekilde sahip oluyorlardı. Avladıkları hayvanların resimlerini dönemin tüm tekniklerinden yararlanarak mağara duvarlarına ve kaya yüzlerine çizmişlerdir. Ayrıca kil üzerine parmakla izler yapılmış, çok değişik malzemenin üzerine kazıma resimler işlenmiştir. Böylece bu resimler sanatsal nitelik taşıdıkları için günümüz güzel sanatlarına ilk örnekler vererek, önemli katkı sağlamışlardır¹³. İnsanların bu dönemde üzerinde yaşadıkları doğanın, toprağın kaynaklarını, sebze ve meyvelerini, hayvanlarını tanımları Orta Paleolitik döneme dayanılarak Üst Paleolitik dönemde kendini göstermeye başlamıştır. Yani her dönem bir önceki dönemden

¹² Ekrem Akurgal, *Anadolu'nun Kültür Tarihi*, Tubitak Yay., s. 3.

¹³ Firuzan Kınal, s. 8.

etkilenecek ve geliştirilerek yeni bir kültüre ve yeni bir döneme başlangıç teşkil etmiştir¹⁴. Belirli bir mekân veya konuta sahip olmayan bu devir insanları daha hareketli avlanma alanları buldukları zaman kolayca göç edebiliyor ve çevreye uyum sağlayabiliyorlardı. Eski Taş Devri ile toplayıcılık ve avcılık Dönemi olarak da adlandırılan Paleolitik Dönem insanları, besinlerini üretmemelerine rağmen; bu insanların, yaratıcılık gücünden yoksun oldukları söylenemez. Çünkü yaptıkları taş aletlerin (baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcılar) işlevlerinin farklı olması; Afrika'da, İspanya'da, Fransa'da ve yeni yapılan araştırmalara göre (Antalya'da Beldibi, Adıyaman'da Palanlı Mağaraları) görülen boyalı resimler, insan düşüncesinin daha bu devirde olgun bir düzeyde olduğunu kanıtlamaktadır¹⁵.

Paleolitik Dönem sonlarına doğru, kemikten iğneler, mızrak uçları da kullanılmıştır. Üçüncü Buzul Devri'nde, insanın uygarlık yolunda en büyük aşaması, iki çakmaktaşın birbiriyle sürtülmesinden meydana gelen ateşin keşfidir. Üçüncü ve dördüncü buzul devrinde, taştan, fildişinden heykelcikler ve mağaralarda da çok başarılı duvar resimleri yapılması bu dönem insanının yaratıcılık özelliğine sahip olduklarını bugün ele geçen

¹⁴ Hasan Tahsin Uçankuş, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi*, Ankara 2000, s. 195.

¹⁵ Mustafa Eren, *Anadolu Uygarlıkları Tarihi*, Cilt 1., s.10.

buluntularla anlamaktayız. Ayrıca Buzul çağında bazı bölgelerde, mezarlarda ölünün yanında bulunan alet ve yiyeceklerden de, hayatın ölümden sonra devam ettiğine inanıldığı anlaşılmaktadır¹⁶. Bu dönemde keşfedilen ateş, insanların yaşamlarını kolaylaştırmış olup çiğ yenemeyen besinlerin pişirilmesinde, ısınma, yırtıcı hayvanlardan korunma ve karanlık mağaraların aydınlatılmasında büyük rol oynamıştır. Anadolu’da bu çağ, özellikle, Antalya yakınındaki Karain Mağarası ile yine aynı yöredeki Beldibi, Belbaşı, Öküzini, Kumbucağı Mağaraları ve Alanya’daki Kadıni, Isparta’daki Kapalıin ve Hatay Samandağ’daki Mağaracık mağaralarında araştırmalarla aydınlatılmıştır¹⁷.

B. Urfa ve Çevresinde Paleolitik Döneme Ait Yüzeysel Araştırmaları ve Kazı Çalışmaları

a. Birecik’te Yüzeysel Araştırmaları ve Arkeolojik

Kazılar

Birecik ile Nizip ilçesi arasında kalan Fırat Nehri şekillerinde ve ilçenin 5-6 km kuzeybatısındaki *Surtepe* ile güneybatısındaki *Tilvez Köyü* arasında kalan şekillerde (Birecik Yöresinde) yapılan yüzeysel araştırmasında, Türkiye’nin ilk yontma

¹⁶ Ekrem Akurgal, s. 3.

¹⁷ Mustafa Eren, s. 10.

taş buluntusu olma özelliği taşıyan alet, çakmaktaşıdan yapılmış olup 20x9 cm. boyutlarında bir büyük el baltasıdır. 1894 yılında Gaudier'in bulunduğu bu el baltası, Alt Paleolitik Dönem'e tarihlendirilmiş ve buluntu **yeri de** Paleolitik Dönem yerleşme yeri olarak kabul edilmiştir. Daha sonra K. Kökten'in 1946'daki gezisinde Gaudier'in bulgularına dayanarak bu yörede başka buluntularda elde ederek, bu yeni araç-gereçleri **Orta** Paleolitik Dönem'e tarihlendirmiştir. Elde edilen bu buluntuların devrelere ayrılmasında, kullanılan taşın özelliği ve yapılış biçimi temel faktör olarak kabul edilerek, buluntuların kesici ve yarıcı olabileceklerine işaret edilmiş ve Şevkat Aziz Kansu tarafından bu yorumun doğru olduğu kabul görmüş ve bu çekirdeklerin Anadolu Paleolitik'i açısından çok önemli olduğuna dikkat çekilmiştir¹⁸.

b. Bozova'da Yüzey Araştırmaları ve Arkeolojik

Kazılar

Uluk Mevkii

Urfa'ya bağlı Bozova ilçesinde Alt-Orta Paleolitik çağa ait yonga aletler ile baltacıklar, ilçenin Paleolitik çağa ait

¹⁸ İ. K. Kökten, "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler" *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, X/2, Ankara 1947, s. 162; Savaş Harmankaya-Oğuz Tanındı, "Birecik Yöresi", TAY., 1996

önemli bir yerleşim birimi olduğunu göstermektedir¹⁹. Ayrıca Bozova İlçesi'nin Dutluca Mahallesi'nde konaklama ve işlik yeri olan *Uluk Mevkii*'nde yapılan yüzey araştırmasında çakmaktaşı buluntu alanı yaklaşık olarak 400 m. alana yayılmış ve bu buluntuların yoğunluk oranları tespit edilemeden toplama yapılmıştır. Burada çok sayıda yonga ve bir kabadilgi çekirdeği, çekirdek yenileme parçaları, yongalar üzerine yapılmış yuvarlak kazıyıcılar, ön kazıyıcılar, iç bükey kazıyıcı, kenarları devamlı sarp düzeltili dilgiler bulunmuş olup Özdoğan'ın yorumuna göre toplanan bu buluntular Üst Paleolitik ve Epipaleolitik Çağ'a aittir. Atatürk Barajı'nın dolgusu bu yörede bulunduğu için buluntu yeri günümüzde tahrip edilmiştir.

Hasimerte Bağları

Bozova İlçesi'nin Aşağı Çatak Köyü'nde yer alan *Hasimerte Bağları* 1977 yılında M. Özdoğan başkanlığında yapılan Karakaya ve Atatürk Barajlarının göl suları altında kalacak olan tarihi eserleri ve yerleşme yerlerini saptamaya yönelik araştırmada, Hasimerte denilen konaklama ve işlik yeri, tespit edilmiştir. Paleolitik çağ insanının burayı tercih etmesinde çakmaktaşı yumrularının burada oluşu büyük rol oynamaktadır. Burada Yonga çekirdeği, iki tane el baltası, küt uçlu deliciler,

¹⁹ Kılıç Kökten, s. 62.

kazıyıcılar ve dilgiler tespit edilmiş olup yerleşme yerinin Orta ve Üst Paleolitik Dönemlere ait olduğu kabul edilmiştir²⁰.

Söğüt Tarlası

Bozova ilçesi yakınlarında yer alan *Söğüt Tarlası* 2-3 m. yüksekliğinde yayvan bir tepedir. Burada yapılan kazı çalışmasında, yüzeyden 1-1,5 metre altta bulunan çakmaktaşıdan yapılmış aletlerin Paleolitik Çağ'a ait olup olmadıkları kesin olmamakla birlikte genelde bir dilgi endüstrisi görülmektedir. Şimdilik Paleolitik Çağ'ın sonuna tarihlenmesi, yaklaşık olarak M.Ö. 10.000-8.000 yılları arasına konması, buranın ilk üreticilik evresi olma ihtimali ağır basmaktadır. Burası P. Benedict tarafından ilk kez bulunmuş ve Bruce Howe yönetiminde 1964 yılında kazılmıştır²¹.

Biris Mezarlığı

Bozova İlçesi'nin Biris Köyü'ne bağlı *Biris Mezarlığı* yakınçağda bir mezarlık yeri olarak kullanılmış, konaklama ve işlik yeridir. Benedict tepesi bir höyük olarak tanımlamaktadır. Mezarlığın çukurlarının burayı tamamen karıştırmamasından dolayı yerleşme yerinin özelliklerini verecek kalıntılar bulunamamıştır. Ama kaliteli çakmaktaşıdan yapılmış, arasında kalem ve kazıyıcıların, bazı minik taş aletlerin teşkil ettiği bir dilgi

²⁰ S. Harmankaya-O. Tanındı, "Hasimerte Bağları" *TAY.*, 1995.

²¹ Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı, "Söğüt Tarlası", *TAY.*, III,

endüstrisinin varolduğunun bildirilmesi, buranın özellikle Paleolitik Çağ'ın sonu ile Mezolitik Dönem'in başlangıcı olarak tarihlenmektedir²².

Cümcüme Köyü

Bozova İlçesi'nin *Cümcüme Köyü*'nde tespit edilen Yerleşme No:20 de yapılan araştırmada 210x80 m'lik bir alanı kapsayan bölgede bulunan kaba taş aletler buranın Paleolitik Döneme ait bir yerleşim birimi **olduğu** kanaatini **uyandırmaktadır**²³.

Değirmentepe

Bozova ilçesinin hemen güneyinde, ilçeden yaklaşık 2 km uzakta yer alan Gölbaşı mevkiinin yakınında, Değirmentepe adlı tepenin civarında yer alan *Bozova-Değirmentepe* 1964 yılında **İstanbul ve Chicago Üniversitelerinin** ortak yürüttükleri çalışmalar sırasında bulunmuş. Yapılan yüzey araştırmasında Kılıç Kökten Micguien tipinde küçük el baltaları ile Mousterien tipinde yonga aletler bularak Tomskey, Kökten'in bulduklarını üst Acheuleen olarak nitelemektedir. Sönmez Katman ise Değirmentepe'de bulunan yaklaşık 6.000'den fazla parça

²² Mehmet Özdoğan, "İlk Adımlar Paleolitik Çağ", *Arkeo Atlas*, 2002, s. 57; Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı, *TAY*, I.

²³ Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı, "Cümcüme-Kurban Höyük", *TAY*, III.

üzerinde yaptığı analiz sonucunda bir kısım aletlerin ise Üst Paleolitik Çağ'a tarihlenebileceğini ileri sürmektedir²⁴.

c. Hilvan'da Yüzey Araştırmaları ve Arkeolojik Kazılar

Çekiş Sırtı

Hilvan İlçesi'nin 13 km. kuzeybatısında, Akçaviran Köyü'nün güneyinde bulunan Bülbül Dere'sinin batısındaki *Çekiş Sirtında*, 1977 yılında M. Özdoğan yönetiminde yapılmış yüzey araştırmasında yamaçta çok sayıda yonga çekirdeği, dilgi çekirdeği, el baltaları, yarıcı olarak kullanılabilir bir satırla çok sayıda kazıyıcılar toplanmıştır. Özdoğan bu malzemeleri Alt Paleolitik Dönem sonu ile Orta Paleolitik Dönem'e tarihlendirmiştir. Yörede çok sayıda çakmaktaşı yumrularının oluşu, Paleolitik Çağ insanların burayı konaklama ve işlik yeri olarak kullandıklarını göstermektedir²⁵.

d- Akçakale-Harran'da Yüzey Araştırmaları ve Arkeolojik Kazılar

²⁴Kılıç Kökten, s. 62; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Değirmen-tepe" TAY., III.

²⁵ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Çekiş Sırtı" TAY., I.

Koruklu Tepe

Şanlıurfa-Akçakale yolu üzerinde yer alan Köprülü Köyü'nün olduğu yerde yer alan Köprülü Höyük, N. Yardımcı'nın yüzey araştırmasında saptanmıştır. N.Yardımcı, höyüğün çevresinde, Orta Paleolitik Dönem'e ait taş aletlerin varlığından söz etmekte ve bunlar hakkında fazla bilgi verememektedir. Harran İlçesi'nin aynı adı taşıyan Koruklu Köyü'nün güneydoğusunda bulunan Koruklu Tepe 1989 yılı yüzey araştırmasında N.Yardımcı tarafından bulunmuştur. Höyükte bir adet Üst Paleolitik Çağ yontma taş endüstrisi örneğinin varlığına dayanarak, bu çağa ait yerleşmenin varolabileceğine ihtimal vermiştir²⁶.

e. Viranşehir'de Yüzey Araştırmaları ve Arkeolojik

Kazılar

Zibini Höyük

Viranşehir ilçesinde yer alan *Zibini Höyük* A. Dönmez ve W.Brice tarafından 1947 yılında bulunmuş olup yapılan yüzey araştırmasında yontma taş endüstrisi içinde Obsidien malzemenin

²⁶ Geniş bilgi için bkz. Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırmaları*, I-II, İstanbul 2004; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Koruklu Tepesi" *TAY*, III.

varlığına dikkat çekilerek Paleolitik Dönem'e ait yerleşme yeri olduğu belirtilmiştir.

f. Şanlıurfa Merkez'de YüzeY Araştırmaları ve Arkeolojik Kazılar

Şanlıurfa'nın yaklaşık 10 km kuzeyinde, Maşuk köyünün yakınında yer alan Şanlıurfa yöresi 1947 yılında W. Brice'nin gezisi sırasında tesadüfen bulunmuş ve yapılan araştırmalarda Brice, çakmaktaşıdan bir adet Acheullen tipte el baltaları ile üç adet Clacton tipinde yonga bulmuştur. Yalçinkaya üç yongadan en az ikisinin dilgi olduğuna işaret edip el baltalarının biçimsel özelliklerine bakarak, yörede daha çok bir Orta ve Üst Paleolitik endüstrisinin varlığına dikkat çekmektedir²⁷.

C. Mezolitik Dönem

Mezolitik çağ, günümüzden 12.000 yıl önce Avrupa'da başlayan küresel ısınma ve buna bağlı ekolojik değişimler sonucunda ortaya çıkan kültürel değişimleri anlatmak üzere kullanılan bir kavramdır. Mezolitik Dönem, Paleolitik ile Neolitik devir arasında bir geçiş aşaması olup²⁸, bu döneme

²⁷ Savaş Harmankaya, Oguz Tanındı, *TAY*, I.

²⁸ Kudret Emiroğlu-Suavi Aydın, s. 585-586.

Epiyaleolitik, Preneolitik, Protoneolitik isimleri de verilmektedir. Mezolitik Dönem genel anlamıyla, doğayı denetime almaya başlayan insanın, besin üretimine geçişinin hemen öncesinde yer alan çağdır. Mezolitik Dönem'e ait muhtelif buluntular göstermiştir ki bu devirde insanların yaşayış tarzı, dönemin başlarında yine Paleolitik Dönem'de olduğu gibi fazla bir değişiklik göstermemiştir. Yine mağaralarda yaşıyorlar ve bütün gün yiyecek bulabilmek amacıyla dolaşıyorlar, avlarını taşlarla kovalıyorlardı. Bu devir taş aletleriyle birlikte bulunan hayvan kemikleri, umumiyetle sıcak iklim hayvanlarına ait olduğundan, bu devirde Anadolu'da büyük bir kuraklığın hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında Mezolitik Devri insanları için gıda tedariki daha da zorlaşmış ve bu devirden itibaren insanlar suda yaşayan hayvanları da yakalamaya ve gıdalarını nehir veya göllerden temin etmeğe başlamışlardır. Bununla beraber bu devir insanları su içmek için dere ve göl kenarına inme zahmetinden kurtulmuşlardır. Killi toprağın suyu geçirmediğini fark ederek, yerde açtıkları çukurların içini killi toprakla sıvamışlar ve içine su doldurmuşlardır. Bu keşif medeniyet tarihi için mühim bir gelişme olup seramik endüstrisine bu devirle adım atılmış ve seramik endüstrisi yavaş yavaş kendini göstermeye başlamıştır²⁹.

²⁹ Mehmet Özdoğan, "Adım Adım Yerleşik Yaşam", *Arkeo Atlas*, s. 60-

Besin ekonomisinin deniz ürünleriyle yabanıl dağ keçileri ve geyik türlerine dayanan bir biçime dönüştüğü, bu hayvan türleriyle ilişkili olarak da mikrolit denen minik aletli bir endüstriye geçildiği belirlenmiştir. Kimi mağaraların kırmızı boya ile yapılmış insan ve hayvan resimleriyle süslenmesi bu dönem insanının sanatsal yaklaşımlarda bulduklarını, Üst Paleolitik Çağ'ın sonlarına doğru kimi değişikliklerin başladığını göstermektedir³⁰. Mezolitik Çağ'da da insanların yine taş aletler kullandıkları, ancak besin üretimine daha geçmemekle birlikte toplayıcılık ve avcılıkta daha yoğun olarak faaliyet gösterdikleri anlaşılmakta olup Yaşam biçimindeki en köklü değişme, kuşkusuz, insanların besin üretimine geçmeleri ile meydana gelmiştir. Yabani tahıl türlerinden elde edilen tohumların ekilmesiyle başlayan ve giderek gelişen tarıma paralel olarak bazı hayvanların evcilleştirilmesi sonucunda insanlar, besinlerini ürettikleri topraklara bağlanmaya mecbur kalmışlar ve böylece göçebelik devri yavaş yavaş sona ermeye başlamıştır. Tarım toprakları daha çok ovalarda bulunduğu için, mağara veya kaya sığınıklarında yaşayıp, uzak tarlalarda çalışmanın zorluğu hemen anlaşılmış, bu ihtiyaç konut yapımı gereğini ortaya çıkarmıştır. Gerek besinlerin üretilmesi, gerek ilk yerleşik köy toplumlarının

67; Firuzan Kınal, s. 5, 8.

³⁰ Veli Sevim, s. 5, 10

oluşması, insanlık tarihinde yeni bir çağın başlangıcını teşkil etmiştir³¹.

Taştan aletlerin bu devirde çeşitlilik göstermesi ve daha kullanışlı şekiller alması; köpeğin ilk evcil hayvan olarak görülmesi; devrin sonlarına doğru insanların gıdalarını depolamaya başlaması; Poleolitik Devre göre taş alet yapma ve avcılık kültürünü daha da ileriye götürmeleri, araştırmacıların bu farklılıkları tespit ederek yeni bir devir olarak göstermelerine neden olmuştur³². Buzul çağının sonlarına doğru belirlemeye başlayan dönem, buzulların kuzeye çekilmesiyle günümüz koşullarını andıran yeni çevre ortamları yaratmaya başladı. Buna bağlı olarak yiyecek ve hayvan türleri de yavaş yavaş değişmeye başlamış, buzul çağının kalın postlu iri hayvanları, yerlerini daha küçük ve çevik olanlara bırakmıştır. Ayrıca bu dönemde ortaya çıkan yeni hayvan türleri, insanları avcılıkta önemli bir teknolojik gelişmeye zorlamış, ok ve yay keşfedilmiştir³³. Seramik sanatı az olmakla beraber genelde kaplar taştan ve ağaçtan yapılmaktaydı. Buluntuların çoğu yontma taş aletlerden oluşmaktaydı. Ayrıca depo olarak kullanılan mimari yapılar da vardı. Bu mimari yapılar; taş temel kerpiç duvar yanında derme

³¹ Mustafa Eren, s. 5, 12

³² Ekrem Akurgat, s. 5, 3.

³³ Veli Sevim, s. 5.11

çatma kulübeler de aynı zamanda mevcuttu³⁴. Bu dönemin Anadolu'daki varlığı, Antalya dolaylarındaki mağaralarda bulunmuş olan belgelerden anlaşılmakta olup, Anadolu'nun çok değişik yörelerinde bulunmuş olan taş aletler Paleolitik Dönem insanların burada yaşamış olduklarının kanıtıdır. Genel anlamda bu dönemin Anadolu'su hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir³⁵.

D. Urfa ve Çevresinde Mezolitik Döneme Ait Yüzey Araştırmaları ve Kazı Çalışmaları

Biris Mezarlığı-Söğüt Tarlası

Şanlıurfa Bozova İlçesi'nin yaklaşık 3 km güneyinde, kayalık bir yörede bulunan **Biris Mezarlığı** (Bu adı tepenin üstündeki Yakınçağ'a ait bir mezarlıktan almaktadır.)³⁶ ve Bozova'nın 2 km güneybatısında küçük alçak bir tepe olan **Söğüt Tarlası**, Anadolu'nun mezolitik dönemini yansıtan en önemli açık hava merkezleri arasındadır. Prof. B. Howe yönetiminde yapılan yüzey araştırması ve 1964 yılında başlatılan kazı çalışmalarında bu iki yerleşme yerinde çıkan malzemeler aynı özellikleri taşımaktadır. Yüzeyde çok sayıda çakmaktaşı alet ve

³⁴ Hasan Tahsin Uçankuş, s. 5, 195

³⁵ Savaş Harman kaya, Oğuz Tanındı, TAY., I.

³⁶ Mehmet Özdoğan, "Adım Adım Yerleşik Yaşam", *Arkeo Atlas*, s. 62.

gereçler ele geçmiştir. Nitelikli çakmaktaşıdan yapılmış bu gereçlerin çoğunluğunu kalem, kazıyıcı ve minik aletler oluşturmaktadır. Araştırmacılar bu yerleşim yerini Poleolitik Dönem'in sonları ile Mezolitik Devrin başlarına tarihlendirmektedirler³⁷.

E. Neolitik Dönem

Arkeolojik açıdan perdahlanmış ve cilâlanmış taş aletlerin yoğun biçimde kullanıldığı döneme izafeten “yeni taş” anlamına gelen “Neolitik” terimiyle adlandırılan tarih öncesi dönemdir. Neolitik terimi belirli bir taş teknolojisinin varlığını anlatmaktan öte anlamlar kazanmıştır. Daha çok bu kavram besin üretimine dayanan bir ekonomiye geçişi anlatmak için kullanılır³⁸. Çağımız sosyal ve ekonomik düzeninin temelini oluşturan, Paleolitik ile Mezolitik Dönemden sonra insanlığın eriştiği bu kültür evresi, insanlığın en büyük devrimlerinden birini gerçekleştirdiği çağdır. Bu yeni yaşam biçimine neden olan en büyük etken, buzul

³⁷ Veli Sevim, s. 5, 11-12; Kılıç Kökten, “Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler”, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi X/2, Ankara 1947, s. 162; M. Özdoğan, “Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları”, Ankara 2000, s. 14; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, “Söğüt Tarlası” TAY., I; Mehmet Özdoğan, *Arkeo Atlas*, s. 62.

³⁸ Veli Sevim, *Anadolu Arkeolojisi-Başlangıçtan Perslere Kadar*, s. 19-21; Kudret Emiroğlu-Suavi Aydın, s. 627.

çağının bitmesi ve iklimin giderek ılımanlaşması ile birlikte, bugünküleri andıran bir bitki örtüsü ve hayvan türlerinin ortaya çıkmaya başlamasıdır. Yani iklimin değişmesidir. İlk Üretimciliğe Geçiş Evresi olarak da adlandırılan Neolitik Dönemin en belirgin özelliği besin sorunlarının çözümüyle gerçekleştirilen büyük bir “devrim” olmasıdır³⁹. Bu dönemin önemli özelliği ziraatın keşfi ve hayvanların evcilleştirilmesidir. Mezolitik Dönemde evcilleştirilmiş olan köpeğe yeni ilaveler yapılarak domuz, öküz, koyun ve keçi gibi hayvanlar da evcilleştirilmiştir. Tarımla birlikte insanlar, **ektikleri tarlaları**, mahsulleri beklemek için tarla civarında yerleşmeye mecbur kalmışlardır. Paleolitik ve Mezolitik dönemlerde olduğu gibi, artık, gıdalarını gezerek toplamıyorlardır. Böylece ziraatla birlikte yerleşik hayat da doğmuş, köyler buna bağlı olarak kurulmaya başlamıştır⁴⁰. Neolitik Dönemde yerleşme başlayınca, bu yeni hayat için lazım olan alet ve eşyalar bilhassa inşaat malzemesi yapmak için evvela kesip biçmeğe mahsus aletlere ihtiyaç duyuldu. Eski devrin yontmataş aletleri yerine sert ve mücella taştan aletler yapılmaya başlanmış olup bu suretle yapılan aletlerden kesilen ağaçlar işlenmeye başlandı ve böylece barınak

³⁹ Firuzan Kınal, s. 5, 9.

⁴⁰ Ekrem Akurgal, s. 5, 3.

yapma olayı kolaylaşmaya başladı⁴¹. Neolitik Dönemin diğer önemli bir keşfi, seramik **imalatıdır**. Ancak kaba bir hamurdan elle yapılmış olan Neolitik dönem seramikleri acemi bir pişirme tekniği yüzünden çok defa dışı siyah, içi kırmızı kalmakta idi. Bununla beraber her devir gibi, Neolitik **kültür de** yer yer mahalli özellikler göstermektedir. Anadolu Neolitik kültürü hakkında şimdiye kadar yapılan tetkikler, bu kültürün iki merhalede inkişaf ettiğini göstermektedir. Bunlardan Erken Neolitik denilen ilk safhada, seramik tek renkli olup monokromdur. Buna müteakip Genç Neolitik safhasında ise monokrom seramiklerle beraber boyalı çanak çömlekler de görülmektedir. Bunlardan alttaki safhasında bulunan seramikler yalnız tek renkli, yani siyah veya gri renkte olup perdahlıdır. Geç Neolitik kapları ise “İncrusta” çizmek ve bu çizgilerin içlerini beyaz bir madde ile doldurmak suretiyle nakışlanmışlardır. Bu nakışlar, paralel çizgi grupları ile geometrik şekillerden ibarettir. **İnsanoğlu**, ilk kez bu dönemde, doğa ile ilişkisini kendi lehine çevirerek toplayıcılık ve avcılığı bırakıp, tarım ve hayvancılığa yönelmeye başlamış; yerleşik **yaşam da** buna bağlı olarak ortaya çıkmış olup bu dönemde köyler ve kentler kurulmaya başlanmıştır. Arkeologlar tarafından, ilk kez bu çağda ortaya çıkan, besinlerin depolandığı, taşındığı,

⁴¹ Firuzan Kınal, s. 5, 9.

pişirildiği çanak çömlek yapımı incelenerek, Çanak Çömleksiz ve Çanak Çömlekli Neolitik dönem olarak ikiye ayrılmıştır⁴².

İnsanlık tarihinde toplumsal hayatın başladığı ilk evre olması nedeniyle, insanlar av hayvanları kıtlığı karşısında gıdalarını bizzat ihzar etmek ve depolamak zorunda kalarak, çevreden topladıkları hububat tanelerini ekmeye başlayarak yarın endişesi karşısında önlem almışlardır⁴³. Neolitik Dönem insanları, menhir denilen 4 metre yüksekliğinde kaba taşlardan abideler dikmiş olup menhirlerin neye delalet ettikleri malum değildir. Dolmen denilen ve yere dikilmiş taşların üstüne ufki taşlar koyarak kapatmak suretiyle yapılmış olan bir nevi odalar da bu devirden kalmışlardır. Dolmenlerde birçok eşyalarla beraber insan kemikleri de bulunduğu bunların birer türbe oldukları anlaşılmaktadır. Bu devirlerden kalma diğer birtakım eserler daha vardır. Bunlara Avrupalılar tümülüs yani tumba derler. Bu gibi eserlere Anadolu'da höyük, Türkistan'da kurgan, İran'da tepe, Suriye, Mezopotamya ve Mısır'da tell denilmekte olup, yörelere

⁴² Firuzan Kinal, s. 5, 9.

⁴³ Bkz. Charles Maisels, *Uygurluğun Doğuşu, Yakındoğu'da Avcılık ve Toplacılıktan Tarıma, Kentlere ve Devlete Geçiş*, çev. Alaaddin, Şenel, Ankara (İmge Yayınları); Hasan Tahsin Uçankuş, s. 5, 248; Mehmet Özdoğan, *Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization*, İstanbul Arkeoloji Sanat Yayınları.

göre isim, **değişiklik** göstermektedir⁴⁴. Neolitik dönem ile birlikte Bereketli Hilal bölgesinde çok sayıda köy yerleşiminin kurulduğunu ya da epipaleolitik dönemde nüvesi oluşmuş yoğun tahıl toplayıcılığına dayalı yerleşim **kültüründen** üretimci bir ekonomiye doğru gelişmiştir. Bölgemizde yer alan Nevali Çori, Göbekli Tepe⁴⁵, Sefer Tepe, Karahan Tepe, Hamzan Tepe, Balıklı Göl çevresi bu dönemin bölgedeki en önemli yerleşmeleri arasındadır⁴⁶.

⁴⁴ Savaş Harmankaya, Oguz Tanındı, Mihriban Özbaşaran, *TAY.*, I.

⁴⁵ Ş. Aydınğün, “Bir Kazı Güncesi Göbelitepe/Göbeklitepe Diary of an Excavation” *Skylife*, 3/2001, s. 87-95; Mehmet Özdoğan, Mehmet Özdoğan, “Çanaksız Çömleksiz Neolitik Çağ”, *Arkeo Atlas*, s. 76.

⁴⁶ Geniş bilgi için bkz. Bahadden Çelik, “An Early Neolitik Settlement in the Center of Şanlıurfa”, *Neo-Lithics* 2-3/00, Berlin 2000, s. 4-6; a.mlf, “A New Early-Neolithic Settlement: Karahan Tepe”, *Neo-Lithics* 2-3/00, Berlin 2000, s. 6-8; a.mlf., “A New Early Neolitik Settlement in Southeastern Turkey: Hamzan Tepe”, *Neo-Lithics* 2-/04, Berlin 2004, s. 3-5; A. Cihat Kürkçüoğlu, Zuhul Karahan Kara, *Adım Adım Viranşehir*, Şanlıurfa 2005, s. 62-63; A. Cihat Kürkçüoğlu, Zuhul Karahan Kara, *Harran Medeniyetler Kavşağı*, Harran Kaymakamlığı Yay. 2003, s. 77-78.

F. Urfa Ve Çevresinde Neolitik Dönem'e Ait Yüzey Araştırmaları ve Kazı Çalışmaları

Nevali Çori

Şanlıurfa il merkezinin kuzeyinde, Hilvan ilçesinin batısında Kantara Köyü'nün yaklaşık 750m. kuzeybatısında Kantara ile Süleyman bey mahallesi arasında yer alan Nevali Çori'de yapılan kazılarda, bu yerleşme yerinin I. katında bir evin tabanının altında iki kanal ile ev dışında ateş çukurları ve roesting pits olarak bilinen çukurlar ortaya çıkarılmıştır. Kült yapısı ise yalnızca duvar kalıntılarıyla bilinmektedir. II. Katında ise en az üç yapı katı halindeki yeşleşmede 10x6m **ya da** 16x6m. boyutlarındaki, son **derece** özenli taş duvarları olan sekiz on odalı yapılar, hücre planlı evleri anımsatmaktadır. Yerleşmenin batı kesiminde olasılıkla yuvarlak planlı farklı bir yapı türü bulunmaktadır. Bu yapının tabanı cilalanmış büyük taş levhalarla kaplıdır. Ortada, üzerine alçak kabartma olarak uzun kollu bir insanın işlenmiş olduğu 3 m. Yüksekliğindeki dikdörtgen planlı dikili taşlar yükselir. Ayrıca yine aynı kesimde yumuşak kalkerden 37 cm. yüksekliğinde bir insan yontusunun gövde bölümü bulunmuştur. Kült yapısıyla birlikte ele geçen, insan boyunda kireçtaşı heykeller, ilk Neolitik dinler/inançlar açısından

önemli ipuçları sağlamaktadır. Saçının üst kısmı kazınmış altı ise örgü olarak dolanmış bir yılan şeklinde betimlenen bir insan başı, başsız bir insan vücudu, vücudu kuş başı stilize insan biçimli bir başka heykel, arka arkaya çömelmiş iki kadın figüründen oluşan bir heykel grubu, uçmakta olana bir kuş figürü ile bir kaplumbağa, üstünde bir av sahnesini betimlendiği kireçtaşı levha gibi buluntular, gerek Nevali Çori'nin ilk Neolitik Çağdaki önemi gerekse ilk Neolitik Çağ inanç örnekleri ve bilgileri sağlamaktadır. Nevali Çori, çanak çömleksiz Neolitik Çağ mimarisinde kullanılan yapı malzemesi, temelde kireç taşı ile harç olarak kullanılan çamurdur. Yapı tipi ise, taban altlarında kanalları olan, birbirinden ayrı duran düzenli içi bölmelere sahip, dörtgen planlı yapılar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Nevali Çori kazılarının ilk sonuçları, bu yerleşme yerinde oturanların M.Ö. 9.binde, tarım ve avcılık yaparak, hayvan evcilleştirerek geçimlerini sağladıklarını, bunun yanı sıra küçük heykelcikler, büyük anıtsal taş heykeli kült yapıları ve evreleriyle Fırat'ın kollarından Kantara Çayı kıyısında bir anlamda dinsel bir merkez oluşturduklarını göstermektedir. Elde edilen sonuçlar Nevali Çori'nin M.Ö. 8.400-8.100 yılları arasına tarihlenmektedir⁴⁷.

⁴⁷Harald Hauptmann, “Yukarı Mezopotamya’da Erken Neolitik Dönem”, *1998 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara 1999, s. 117-126; Ayşegül Yılmaz Güneç, “Başlangıçta Anadolu

Göbekli Tepe

Şanlıurfa il merkezinin 15 km kuzeydoğusunda, Karaharabe (Örencik) Köyü'nün 2,5 km kuzeydoğusunda yer alan **Göbekli Tepe**, adını bölgede bulunan taş yatır mezardan almaktadır. İlk kez 1963 yılında İstanbul ve Chicago Üniversitelerinin karma projesinde gerçekleştirilen yüzey araştırmasında bulunmuş ve daha sonra 1995 yılında Ş.Urfa Müze Müdürü A. Mısır ve H. Hauptmann başkanlığında kazı çalışmalarına başlanmış ve halen sürmekte olan kazılarda şimdilik beş yapı katına sahip olduğu saptanmıştır. Bilimsel Arkeolojik kazılarda ilk üretimciliğe geçiş evresi **olan** Göbekli Tepe, ilginç yapısal öğeler, merkezin kült yapılarına sahip bir yerleşme yeri göstermektedir. Höyüğün çevresinde büyük kireç taşı ocakları yer almaktadır. Atölye ve işlik yeri olarak kullanılan ve bir aslan stelinin bulunduğu alandaki yapılar ana kaya üstüne oturmaktadır. Kazılarda ele geçen alet ve artıkların iyi kalitede çakmaktaşıdan yapıldığı anlaşılmaktadır. Bazalttan satır, havan, öğütme taşı gibi yüzey buluntularının yanı sıra kazıda, kazı bezekli taş kap parçaları gibi bazalt ve kireç taşıdan çok zengin çeşitlenmesi olan buluntular elde edilmiştir. Göbekli Tepede çıkarılan ilginç buluntular arasında eykel çaları, timsahı temsil

Vardı”, *Bilim ve Teknik/394*, 2000, s. 58-61;Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, “Nevali Çori” *TAY.*, II.

eden bir sürüngen kabartması, ağzı açık dişleri korkutucu bir şekilde betimlenen bir canavar kafası o dönem insanların inançlarını yansıtan buluntulardır. Erkeklik organı abartılı olarak tasvir edilmiş bir başka heykelcik de 1995 buluntuları arasındadır. Olağan dışı buluntuları ile dinsel/kutsal bir merkez olduğu kanısını uyandıran Göbekli Tepenin özellikle Yontma taş alet endüstrisi örneklerine, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın ilk ve orta evresine tarihlenebileceği ve şimdilik M.Ö. 10.500-8.600 yılları arasına konabilecek özelliktedir. İleride yapılacak kazılar Göbekli Tepe yerleşmesi hakkında daha ayrıntılı sonuçlar verecektir. Ayrıca kutsal alanın boyutları yöredeki diğer dinsel faaliyetlerin en büyük merkezi olduğu düşüncesini uyandırmaktadır⁴⁸.

Gürcütepe Höyükleri

Şanlıurfa il merkezinin 4 km. güneydoğusunda, Gürcütepe Köyü yakınında yer alan **Gürcütepe Höyükleri** Harran Ovası'nın başlangıcında, doğu-batı istikametinde yan yana dört tepeden müteşekkil höyük dizisidir. 1993 yılında Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi başkanlığında ve İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Prof Dr. Harold Hauptmann'ın

⁴⁸ H. Hauptmann, "Yukarı Mezopotamya...", s. 126127; Ş. Aydınğün, "Bir Kazı Güncesi Göbeklitepe/Göbeklitepe Diary of an Excavation", *SkyLife*, 3/2001, s. 87-95.

başkanlığında kazı çalışmaları başlamıştır. I-II-III ve IV olarak isimlendirilen bu höyüklerin hepsinde yoğun ve sistemli bir yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Tüm tepelerde zengin çakmak taşı ve Obsidien yontma taş alet ve artıkları toplanmıştır. Gürcütepe höyüklerinden yalnızca I.de Neolitik Çağ çanak çömlekleri bulunmuştur. Diğerleri çanak-çömleksiz Neolitik Çağ yerleşmeleridir. Gürcütepe II.deki çanak çömleksiz Neolitik Çağ tabakalarının şimdilik en az dört metre kalınlığında olduğu saptanmıştır. Halen sürmekte olan kazılarda kesin bir tabakalanma ortaya çıkarılmamıştır. Gürcütepe II.deki bulunan yüksek kalitede sürtme taş aletler arasında taş kaplar, kireç taşından yapılmış heykelcikler bulunmaktadır⁴⁹.

Tüm höyüklerde çanak-çömleksiz Neolitik Çağ'ın varlığı kesindir. Yalnızca I.'de yüzeyde bulunan çanak çömlek parçalarının varlığı burada çanak çömlekli Neolitik'in yaşandığı belirtilmektedir. Gürcütepe II.'deki öz el, belki de dinsel yapı, halk yapıları ile birlikte, Harran Ovası'nın bilinen ilk Neolitik yerleşmelerindendir⁵⁰. Bölgede yapılacak çalışmalar muhtemelen Göbekli Tepe ile olan ilişkileri ortaya çıkaracak buluntular da elde edilebilir.

⁴⁹ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Gürcütepe", *TAY*, II

⁵⁰ Schmidt, *The Urfa Project*, 1996.

Kumartepe

Şanlıurfa il merkezinin 1,5 km kuzeybatısında, Dutluca İlçesi'nin kuzeydoğusu ve Yaylak Bucağı'nın kuzeydoğusu ile Şaşkan Köyü'nün kuzeyinde yer alan Kumartepe, Atatürk Barajı gölünün suları altında kalmıştır. 1982 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırması sırasında buradan toplanan buluntuların Halaf öncesi Neolitik Çağ'a ait bir yerleşmeye ilişkin olup olmadığı ve burada yapılacak arkeolojik kazının Neolitik Çağ için bir kumar olacağı düşüncesi ile bu alana Kumartepe adı verilmiştir. Burada yapılan yüzey toplaması sonucunda buranın yaklaşık 350x200m. boyutlarında 4.8 hektarlık bir alanı kapsayan kültür dolgusunun kalınlığı 2.5 metreyi geçmeyen düz bir yerleşme alanı olduğu saptanmıştır. 1982 yılında Wilkinson yönetiminde yapılan yüzey araştırmasında Neolitik Çağ'a tarihlenebilecek çanak çömlek parçaları bulunmuş, 1983 yılında J.Roodenberg yönetiminde ve Baykan'ın katılımıyla kazı çalışmasına başlanmıştır. Fazla büyük olmayan açmalarda, kabaca iki evrenin olduğu tespit edilmiştir. Üstteki evrede çok az sayıda çakmaktaşı bulguları ve karışık çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Buna bakılarak üstteki evrede mimari kalıntılar bulunamamıştır. Alttaki evrede ise Kumartepe de son Neolitik Çağda yaşayan insanların barınakları konusunda ancak bir fikir verebilecek kalıntılarla karşılaşmıştır. Buradaki çaytaşlarının tabana yerleştirme amacıyla kırılmış

olması ve doğal olarak yapılmadığını, insanın elinden çıkmış olduğu kanısını uyandırmaktadır. Kazıda boya bezemeli parçaları yatay ve dikey kulplu çömlekler, dışa dönük ağızlı kaseler ve tabakalar, çanak çömlekli Neolitik Çağ'ın yaşandığının kanıtıdır. Ayrıca bu çağda genelde hammadde olarak çakmaktaşı kullanılmıştır. Obsidien yaklaşık olarak taş nesnelere %2 oranındadır. Ok veya kargı uçları, kalemler, kazıyıcılar, orak-dilgiler, deliciler, genişleticiler diğer ilginç buluntular arasındadır. Çay taşlarının, özellikle dilgilerin yapılmasında ve boncuk yapımı ile ilgili binlerce minik delici için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Öğütüle taşlarının varlığı ve yassı baltalar gerçekten burada kısa da olsa mevsimlik olmayan bir yerleşme yerinin var olduğunu göstermektedir. Kumartepe'de yaşayan insanların dinsel düşüncelerini gösteren az sayıdaki buluntudan biri alttaki çay taşı döşemede ele geçen kireç taşından yapılmış 5,5 cm boyutlarında çok küçük bir insan yontusudur. Kemik ve boynuz buluntusu hakkında fazla bilgi verilmemekte yalnız kemik aletlerin varlığı dikkat çekicidir. Roodenberg alt evredeki tabakayı çanak-çömlek mal ve benzerlikleri ile Amik Ovası evreleri, Turlu, Yümüktepe'nin Neolitik Çağ tabakalarıyla çağdaş olduğu düşüncesindedir. Bu alt evre yaklaşık olarak M.Ö. 6. bin yılın ikinci yarısına konabilir⁵¹.

⁵¹ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Kumartepe"

Tavuk ay

Şanlıurfa il merkezinin kuzeybatısında, Ovacık ilçesinin ve TitiŐ Köyü'nn (Eski Hassanik) batısında yer alan **Tavuk ay** düz yerleşme yerinde mermer kâseler ve çanak çömlekler bulunmuş; buluntular hakkında ayrıntılı bilgi verilmemektedir. Araştırmacılar yöredeki buluntulara dayanarak Kumartepe ile ilgili bir yerleşmenin varolduğuna dikkat çekmekte ve çanak çömlekli son Neolitik ağ'a tarihlendirmektedir.

Teleilat Höyük

Şanlıurfa Birecik İlçesi'nin 5.km. güneyinde, Mezra Köyü'nün hemen batısında yer alan **Teleilat Höyük** 1989 yılında G. Algaze başkanlığında R.Breuninger ve J.Knudstad katılımıyla gerçekleştirilen yüzey araştırmasında çanak çömlekli ve çanak mleksiz Neolitik bulguları ele geçmiştir. Bu anak çömlekler el yapımı olup, saman katkılı, yalın maldan ie dönük ağızlı kaplar son Neolitik ağ anak çömlekleri olarak belirtilmiştir. Ele geçen bu malzemeler dağınık Şekilde etrafa yayılmış olup höyük yoğun tahribata uğramıştır. Yakın zamanda yapılacak olan Karkamış Baraj glnn suları altında kalmıŐtır⁵².

TAY., II

⁵² Mehmet zdoğan, Ahmet Ayhan, Ahmet TemirtaŐ, "Mezra-Teleilat: Fırat Havzasında Bir Neolitik ağ YerleŐimesinin Tanıtımı", *İlusu ve*

Küçük Hedbe

Şanlıurfa'nın Harran ilçesinde bulunan ve konumu hakkında fazla bir bilgiye sahip olunmayan **Küçük Hedbe** konik biçimli bir tepedir. 1990 yılında N.Yardımcı tarafından bulunmuş ve yapılan yüzey araştırmasında tabakalanma kazı yapılmadığı için tespit edilememiştir. Yüzeyden toplanan çanak çömlekler vasıtasıyla Neolitik Çağ'a tarihlenmektedir⁵³. İlk üreticiliğe geçiş yapan toplumların gıda ihtiyacını karşılayabilecek özelliklere sahip olana Harran Ovasında yapılacak araştırmalar sonucunda bölgede, Neolitik Çağ yerleşmelerinin sayısında da artış olacağı büyük bir olasılıktır⁵⁴.

G. Halaf Dönemi (m.ö. 7000-6400)

M.Ö. 8000' lerde tarım yerleşmelerinin yerinde önemli bir kayma meydana gelerek, bu yerleşme alanları çekirdek bölgeden uzaklaştılar. Doğu Akdeniz'deki birçok tarım

Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları, 1-5; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Tavuk Çayı", *TAY*, II

⁵³ Nurattin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırması*, I, İstanbul 2004, s. 45-48; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Küçük Hedbe", *TAY*; N. Yardımcı, 1992, s. 463.

⁵⁴ Pavel Dolukhanov, çev: Suavi Aydın, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, Ankara 1998, s. 283-300.

yerleşmeleri ortadan kalkarak esas tarımsal gelişme alanı kuzeye kaydı. Bu hareketin zamanı yeterince açık olmayıp, C. Redman (1978:180) Güney Lübnan'daki yerleşmelerinin ortadan kalkışını kuraklığın artışına bağlamaktadır. Ancak bu sonucu kanıtlayan bulgular elde mevcut değildir. Tersine Ürdün vadisinden ve başka bölgelerden elde edilen paleobotanik bulguları, daha çok, yağışın arttığını destekler yöndedir. Paleo hidrolojik kayıtlarla doğrulanmış olan polen verileri, bu esnada iklimin giderek nemli hale geldiğini ortaya koymaktadır. Bir başka açıklama ise, toprak yorgunluğuna işaret etmektedir. Birçok örnekte ilk çiftçilerin öz gün yerleşimi, toprağın genellikle sığ ve taşlık olduğu dağ eteklerinde olmuştur. Gecikmeli drenaj, bir su tablasının oluşumuna ve toprağın tuzlanmasına, dolayısıyla verimliliğin azalmasına neden olmuştur. İlk tarım yerleşmelerindeki gerileyişin, farklı bir süre ve hızda ortaya çıkması manalıdır. Hem Beydha hem de Jeriko, Aynı Gazal'da dikkat çekici bir mekân genişlemesinin gözleendiği M.Ö. 6500 lerde ortadan kalkmıştı. Altıncı binyılın başlarında Doğu Akdeniz'in güney bölümünde nüfus seyrekleşmiş olup buna karşın İç Anadolu'nun görsel ovalarında gelişmiş bir tarım yerleşmeleri ağı meydana gelmiştir. Ortadoğu'daki en büyük Neolitik yerleşme alanı olan ve çoğunlukla "Neolitik Şehir" olarak anılan Çatalhöyük eski bir görsel ovanın, Konya ovasının, içinde yer almıştır. Ekonomik

yapısı genelde tarıma dayanan Çatalhöyük'te şehirler kerpiç ve keresteden yapılmış standart dikdörtgen yapılardan oluşmaktadır. Yapılan araştırmalara göre Arkeologlar, çanak-çömlek üsluplarına ve maddi kültür özelliklerine göre Kuzey Mezopotamya'da üç farklı kültür evresini ortaya çıkarmışlardır. Bunlar Hassuna, Halaf ve Samarra'dır. Yapılan radyokarbon tahminleri Hassuna yerleşmeleri M.Ö. 7800–7000 zaman dilimine; Samarra yerleşmelerini M.Ö. 7300–7000 ve Halaf yerleşmelerini M.Ö.7000–6400 zaman dilimine yerleştirilmektedir. Böylece bu radyokarbon tahminleri bu üç kültür evresinin çağdaş olduğunu ortaya koymaktadır. Toplam bu kültürlerin yaşam süreleri 1500 yıl olarak gösterilebilir. Hassuna yerleşmelerine bir bütün olarak bakıldığı zaman, kültürel olarak sıkı bir biçimde bir ağın ortaya çıktığını görmekteyiz. En göze çarpan ortak özellikler çanak-çömlek üslubu, ev yapma geleneği ve cenaze pratiği başta olmak üzere bazı törenlerdi. Bu kültür biriminin oluşum sebebi toplumsal olarak birbirleriyle ilişkili topluluklar arasındaki ekonomik bağlardan kaynaklanan yakın kültür temasları çerçevesinde açıklanabilmektedir. Hassuna'ya göre biraz daha genç olan Samarra yerleşmeleri, genellikle, yağış tarımının olduğu güney bölgesinde ortaya çıkmıştır.

Samarra'nın temel niteliklerinden olan, incelikle işlenmiş boyalı çanak- çömlek, Hassuna geleneğinden açık bir biçimde

ayrılmakta olmasına rağmen J. Oates Hassuna ile Samarra keramik gelenekleri arasındaki benzerlikler olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Samarra yerleşmeleri Hassuna yerleşmelerinden daha büyük idi. Hayvan varlığına ilişkin bulgulara dayanılarak, Samarra’da evcil sığır, koyun, keçi ve domuz olduğunu söyleyebiliriz. Damga mühürlerin hem Hassuna hem de Samarra yerleşmelerinde bulunduğu tespit edilmiştir. Hassuna’da büyük binaların altında çoğu çocuklara ait çok sayıda mezarın varlığı arkeolojik çalışmalar neticesinde ortaya konulmuştur. Bu binaların dinsel bir özelliğinin olduğu düşünülmektedir. Gömülerin bazıları, kaymaktaşıdan (alabaster) kadın heykelciği, kaymaktaşıdan kaplar gibi, alışılmadık dışında mezar hediyelerine sahiptir. Bu gömüler hiyerarşik toplumun ortaya çıkışına kanıt olarak görülmektedir. Samarra yerleşmelerinin genel özelliklerinden, onların Hassuna topluluğunun bir ayağının güneye, önceleri kuru tarımın güney sınırını oluşturan ıssız bölgeye kadar sızmasının bir ürünü olduğu düşünülmektedir. Burada toplayıcı stratejinin öğeleriyle birlikte, üretici tarıma ve hayvancılığa dayanan ayrı bir sosyoekonomik ağ ortaya çıkmıştır. Zanaatların belirmesine dayanan etkin bir toplumsal doku ile üretimin ve dağıtımın toplumsal olarak düzenlenmesi, nüfus yoğunluğunda belirgin bir artışa ve nihayet, Mezopotamya’nın kuzeyindeki büyükçe bir alanda kültürel ve

ekonomik bütünleşmenin yoğunlaşmasına yol açmıştır. Yerleşmelerin büyük kısmında Hassuna tabakaları, Halaf adı verilen tamamen farklı bir geleneğin özelliklerini taşıyan dolgularla örtülmüştür. Halaf'ın benzersizliği, esas olarak çanak-çömlek üslubunda ve mimaride görülmektedir. İnce cidarlı Halaf boyalı keramiği, bu bölgede o zamana kadar bilinmeyen birkaç tipi içermektedir. Bunlar dışa çekik olup, iç bükey veya yuvarlak biçimli kâseler; küçük yuvarlak ağızlı kaplar ve çeşitli kesitleri olan çömlerlerdir. Halaf keremisinin bezemeleri esas olarak geometriktir. Ayrıca haç biçimli ve bukranyum, boğa başı, diğer hayvan ve bitki motiflerini içeren çeşitli doğalcı tasarımlar da belirtilebilir. Boyasız keramik arasında kalın cidarlı kaplar, derin kâseler ve düz dipli çömlerler yer almaktadır. Ev biçimlerine baktığımız zaman 3–4 metre çapında küçük yapıların bulunduğu görülmektedir. Ancak bazı evlerin, 7–9 metre çapında büyük evlerin, varlığı da tespit edilmiştir. Bu evlerin yapıları yuvarlak ve dikdörtgen şeklinde inşa olunmuşlardır. En büyük Halaf yerleşmesi Yarım Teme II'dir. Bir diğer önemli Halaf yerleşmesi Arpaçiya'dır (Musul'un kuzeyinde). Halaf arkeolojik buluntu topluluğu Hassunu'dan tamamen farklı olmakla birlikte, ekonomide **ya da** geçim veya yerleşme örtüsünde önemli bir fark tespit edilememiştir. Halaf yerleşmelerindeki ekonomiye baktığımız zaman geniş bir tarıma alınmış tahıl ve sebze

çeşitliliği arz eden düzenli bir besin üretici ekonomi olduğu görülür. Hayvancılık küçükbaşlara nazaran sığır ağırlıklı bir özellik göstermektedir. Büyük ölçüde bu yerleşmeler kuru tarım için yeterince yağış alanlarında ortaya çıkmıştır. Halaf yerleşmelerini en göze çarpıcı özelliği, geniş bir yayılma alanlarının bulunması ve bu bölge boyunca önemli bir maddi kültür benzerliği görülmesidir. Bu alan, Kuzey Mezopotamya'dan Doğu Anadolu'ya ve Kuzeydoğu Akdeniz'e kadar uzanmaktadır. Le Blanc ve Watson (1973), bu geniş ve aynı kültür ağının oluşumunun temel nedeninin toplumsal yapıda, kabile örgütlemesinden beylik yapısına geçiş biçiminde yaşanan değişimler olduğu ileri sürmüşlerdir. Bilim adamları, Halaf uygarlığının tek biçimli olmaktan uzak olduğunu ve Klikya'dan Hamrin'e kadar uzanan bölgede çeşitli kertelelerde bir "Halaflaşma" olduğu gibi aynı zamanda, farklı Halaf yaşam tarzları bulunduğunu da vurgularlar. Bundan dolayı "Halaflaşma" gelişmiş bir çiftçi ekonomisine geçişi izleyen yoğun ekonomik ve kültürel bütünleşmeden kaynaklanan, kültür kökeni bakımından farklı grupların kültürel bütünleşme süreci olarak gösterilmektedir⁵⁵.

⁵⁵ Pavel Dolukhanov, Çev: Suavi Aydın, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, s. 283-300.

H. Urfa ve Çevresinde Halaf Dönemine Ait Yüzey Araştırmaları ve Kazı Çalışmaları

Kurban Höyük

Şanlıurfa'nın Bozova İlçesi'ne bağlı Cümcüme Köyü'nün 2 km batısında Fırat nehrinin güney kıyısında yer alan *Kurban Höyük* 1975 Ü. Serdaroğlu'nun Aşağı Fırat Havzası'nda yürüttüğü araştırmalar sırasında saptanmış olup daha sonra M. Özdoğan başkanlığında 1977 yılında yüzey araştırması sırasında toplama yapılmış en sonda da L. Marfoe'nun başkanlığında kazı çalışmalarına başlanmıştır. 1980–84 yılları arasında sürdürülen kazıların genel değerlendirmesinde Kurban Höyük'te kazılan en eski dönem olarak adlandırılan VIII. Dönem Orta- Son Halaf Dönemi'dir. Çanak çömlek özelliklerine göre Halaf kültürü ile ilişkili ve Mezopotamya'nın kuzey Ubeydi ile çağdaştır. Bu yerleşme yerinde Halaf dönemi 5 evrelidir. Kurban Höyük'te, kuzey ve güney höyük olmak üzere 2'ye ayrılmaktadır. Kuzey Höyük'te, Halaf Dönemi'e ait yerleşme yoktur. Güney Höyük ise Halaf döneminden sonra iskân görmemiştir. Halaf döneminin en iyi korunan gelişmiş evresi olan 3. evrede bir yapının taş temelleri bulunmuştur. 1. evre tek sıra halinde örülmüş bir ocak kalıntısından oluşmaktadır. 2. evre işlevi bilinmeyen taştan bir yapı ögesi bulunur. 4. evrede kalın bir dolgu ve kil çukurlar dışında yapı öğelerine rastlanmamıştır. 5. evre ise dörtgen ek

odalı yuvarlak yapısı at nalı biçimindedir. Bu yerleşme yerinde Halaf Dönemi'ne ait bulunan 2.100 adet çakmaktaşı parçadan 83'ü alettir. Ayrıca Kurban Höyük'te ele geçen sürme taş buluntulardan en eskileri Halaf Dönemi'ne aittir. Halaf'tan VI. Dönem son kalkolitik sonuna kadar, hayvan kalıntıları arasındaki ilk sırayı domuz almaktadır. Bunu koyun, keçi ile büyükbaş hayvanlar izler. Halaf döneminde bulunan deniz kabukları Akdeniz kökenlidir. Bu yerleşme yerinin en eski dönemi Halaf Dönemi'dir⁵⁶.

Kazane Höyük

Şanlıurfa ilinin yaklaşık 4 km güneydoğusunda yer alan *Kazane Höyük* 1992 yılındaki ön çalışmaları ve ardından başlayan kazı çalışmaları halen P. Wattenmaker başkanlığında sürdürülmektedir. Kazane ilk olarak Halaf Dönemi'nde kurulmuş olup 1996 yılındaki kazıda son Halaf kalıntularına rastlanmıştır. Bunlar arasında elle biçimlendirilmiş, kerpiç tuğladan yapılmış bir yuvarlak yapı ve pise tekniğinin kullanıldığı bir duvar ortaya çıkarılmıştır. Diğer bir zamanda ise kalın alüvyon dolguların altında mimari izlere rastlanmıştır. Halaf kültürünün yerleşmelerinde görülen, boyalı çanak çömleklerden çok az ele

⁵⁶ Savaş Harmanakaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Kurban Höyük", *TAY.*, III.

geçmiştir. Bunlar daha çok Halaf sonrası, Halaf Geçiş Dönemi çanak çömlekleriyle benzerlik göstermektedir. Büyük bir yerleşme alanı olan Kazane, Halaf Dönemi'yle yerleşme alanı olma özelliğine kavuşmuştur⁵⁷.

Çavi Tarlası

Şanlıurfa-Siverek ilçesinin, Nasibin Köyü'nün kuzeydoğusunda yer alan **Çavi Tarlası** 1983 –84 yılları arasında A. Von Wickede'nin yönetiminde kazılmış olup tümü Halef kültürüne ait 5 yapı katı tespit edilmiştir. Mimari yönden Çavi Tarlası'nın en alt yapı katı olan 5. yapı katı bir çukur ve bir yaşam düzlemiyle temsil edilmektedir. 4. katta ise erzak deposu olarak yuvarlak yapı dışında başka mimari yapıya rastlanmıştır. 3. yapı katında bir yuvarlak yapı ve dörtgen planlı iki yuvarlak yapı ortaya çıkarılmıştır. Tümünün temelleri bazalt ve çay taşındandır. Bu 3. yapı yangınla tahrip olmuştur. Duvarların çökmüş olması bu yangının nedeninin deprem olabileceğini düşündürmektedir. 2. yapı katı iki evrelidir. Bu evrede bulunan çakıl taşı döşeli tabanlı ve yükseltilmiş kenarı ocaklar, bir önceki evrenin tümüyle kerpiçten yapılmış ocaklardan farklıdır. I. yapı katına ait kalıntılar oldukça tahrip olmuş durumda ele geçmiştir. 4. katta ise

⁵⁷ Savaş Harmanakaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Kazane Höyük" *TAY.*, III.

erzak deposu olarak yuvarlak yapı dışında başka mimari yapıya rastlanmıştır. 3. yapı katında bir yuvarlak yapı ve dörtgen planlı iki yuvarlak yapı ortaya çıkarılmıştır. Tümünün temelleri bazalt ve çay taşındandır. Bu 3. yapı yangınla tahrip olmuştur. Duvarların çökmüş olması bu yangının nedeninin deprem olabileceğini düşündürmektedir. 2. yapı katı iki evrelidir. Bu evrede bulunan çakıl taşı döşeli tabanlı ve yükseltilmiş kenarlı ocaklar, bir önceki evrenin tümüyle kerpiçten yapılmış ocaklardan farklıdır. I. yapı katına ait kalıntılar oldukça tahrip olmuş durumda ele geçmiştir. Bu yapı katında ateş yerleri, erzak yerleri, kubbeli ocaklar (çanak çömlek ve ekmek pişirmek için) çıkarılan yapısal öğeler arasındadır. Çanak çömlek buluntularına baktığımız zaman boya bezekli Halaf malları ile saman katkılı mutfak malları olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. İlk grup, kaba olarak alt gruplara ayrılmış, kırmızı ve siyah boya ile yapılmış bezeklilerdir. İkinci ana grup ise mutfak kaplarından oluşan kâseler, kısa boyunlu ve boyunsuz çömlekler ile az sayıda stilize ağaçlar ve boğa başlarına rastlanmıştır. Boyalılar çizgi, zikzak, dalgalı hatlar, noktalar, daireler ve damarlardan oluşan geometrik bezeklere sahiptir. Kilden yapılmış yaklaşık 20 adet pişmiş toprak heykelcik parçası, ağırşaklar çıkan buluntuları oluşturur. Çavi Tarlası yontma taş aletleri çakmaktaşı ve Obsidien hammaddeli dilgilerden oluşur. Fakat bölgede

Obsidienin bulunmayışı bu malzemenin ithal yoluyla geldiğini göstermektedir. Ayrıca bu yerleşme yerinde öğütme ve mil taşları, yassı baltalar, taş kap parçaları, mühürler ve amulet gibi sürtme taş buluntulara rastlanmıştır. Hayvan kemikleri de bulunmuştur. Yapı içlerinde 15'den fazla mezara rastlanmış olmakla birlikte, ölü gömme geleneğinin yerleşme dışı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca mezarlara taşlardan yapılmış aletlerin hediye olarak bırakıldığını görmekteyiz.

İlk Halaf sonu ile son Halaf başına konan Çavi tarlası, Anadolu'nun Halaf kültürü mimarisini aydınlatması açısından önemli bir yerleşmedir. Çıkan malzemelere bakılarak, çavi tarlası tarımcı ve hayvancı bir köy yerleşmesi olarak karşımıza çıkmaktadır⁵⁸.

Çamurlu Höyük

Şanlıurfa il merkezinin 10,5 km güneydoğusunda ve Çamurlu Köyü'nün olduğu yerde yer alan **Çamurlu Höyük'ten** 1992 yılında N. Yardımcının yüzey araştırmasında Halaf Dönemi'ne ait malzemeler bulunmuştur.

⁵⁸ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Çavi Tarlası", *TAY*, III.

Büyük Hedbe Höyük

Şanlıurfa Harran İlçesi'nin 8 km güneyinde yer alan **Büyük Hedbe Höyük**, 1990 yılında N. Yardımcı yönetimindeki ekip tarafından saptanmıştır. Yayvan bir tepe görünümünde olan yerleşme yerinde özellikle Halaf Dönemi boyalı çanak çömleklerine ait çok sayıda buluntu ele geçmiştir⁵⁹.

Resulayn Höyük

Şanlıurfa il merkezinin 25 km. kuzeydoğusunda, Hamurkesen Köyü'nün 2 km kuzeybatısında yer alan **Resulyan Höyük**, 1917 yılında Wodey tarafından saptanmış olup 1947 yılında, A. Dönmez ve W.Brice tarafından yapılan yüzey araştırmasında Halaf Dönemi boyalılarına ait buluntuların varolduğu saptanmıştır.

Göktepe Höyük

Şanlıurfa il merkezinin kuzeydoğusunda, Siverek yolu üzerinde yer alan **Göktepe Höyük**, 1914 yılında Woolley tarafından saptanan bu yerleşme yerinde Halaf Dönemi çanak çömlekleri bulunmuştur.

⁵⁹ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, “Büyük Hedbe” TAY., III.

Meyan Höyük

Şanlıurfa Hilvan ilçesinin batısında, Fırat nehri kıyısında yer alan **Meyan Höyük**'ü 1975 yılında Ü. Serdaroğlu, 1977'de M. Özdoğan başkanlığındaki ekip yeniden değerlendirerek, yüzeyinde diğer çağlar dışında koyu yüzlü ačkılı, saman yüzlü maldan parçalar ile bir Halaf malı gövdesi bulunmuştur.

Tell İdris Höyük

Şanlıurfa Harran ilçesinin 3 km güney- güneydoğusunda yer alan **Tell İdris Höyük**, 1989 yılı Şanlıurfa yüzey araştırmasında N. Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından saptanmış, ele geçen Halaf boyalıları arasında biçim ve bezeme açısından çeşitliliğe dikkat çekerek, burasının çok önemli bir Halaf merkezi olduğu belirtilmiştir. Ayrıca obsidren ve çakmaktaşıdan delici, orak-bıçak gibi aletlerde bulunmuştur⁶⁰.

Kılıçlı Tell Seyf

Şanlıurfa Harran İlçesi'nin kuzey batısında, Kılıç Köyü'nün kuzey- kuzeydoğusunda yer alan **Kılıçlı Tell Seyf** N. Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından bulunmuştur.

⁶⁰ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Resulayn Höyük", "Meyan Höyüğü", "Tell İdris" TAY., III.

Yardımcı, yüzeyinden Halaf Dönemi boyalıları bulunmuş olan bu höyüğü, özellikle Halaf dönemi için ilginç bir yerleşme yeri olduğunu belirtmektedir.

Kızlar Tepe Höyük

Şanlıurfa il merkezinin yaklaşık 14 km kuzeyinde, kızlar köyü civarında yer alan Kızlar **Tepe Höyük**, 1947 yılında A.Dönmez ve W.Brice'nin gerçekleştirdikleri yüzey araştırmasında bulunmuş olup yüzeyde Halaf boyalı malından parçalar toplanmıştır. Koyu yüzlü açkılı malın varlığı bildirilmekle birlikte obsidenden parçalar da ele geçmiştir⁶¹.

Küçük Hedbe

Şanlıurfa Harran ilçesinin 7 km güneyinde yer alan küçük hedbe ilk defa 1990 yılında, N. Yardımcı başkanlığında yapılan Harran Ovası yüzey araştırmasında saptanmış olup yüzeyinden Halaf Dönemine tarihlenen çanak çömlek parçaları toplanmıştır⁶².

⁶¹ S. Harmankaya, M. Özbaşaran, O. Tanındı, "Kızlar Tepe Höyük", *TAY.*, III.

⁶² Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Küçük Hedbe", *TAY.*, II; Nurettin Yardımcı, s. 45-48.

Zeytin Bahçe Höyük

Şanlıurfa Birecik İlçesi'nin 1.3 km güneyinde, Mezra köyünün 1.5 km kuzeyinde yer alan Zeytin bahçeli yani I. Höyük Algaze başkanlığında saptanmış olup çıkan bulgular tümüyle Halaf dönemi yerleşmesi olduğunu kanıtlamaktadır. Yüzeyinden kum katkılı boyalı, saman katkılı saman yüzlü, açıkli mal gruplarına ait parçalar toplanmıştır⁶³.

Zibini Höyük

Şanlıurfa Viranşehir ilçesinde yer alan **Zibini Höyük**, 1947 yılında W. Birce ve A. Dönmez tarafından saptanmıştır. Höyüğün yüzeyinden toplanan çanak çömlek parçaları içinde, Halaf Kültürünün boyalı ve açıkli mallarına benzeyen parçalar bulunmuştur⁶⁴.

⁶³ Abdullah Deveci, Yalçın Mergen, "Zeytin Bahçeli Höyük 1998", *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları*, s. 77-103; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Zeytin Bahçeli Höyük", *TAY.*, III.

⁶⁴Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Zibini Höyük", *TAY.*, III.

Yashca Höyük

Şanlıurfa Bozova ilçesinde, Yashca Köyünün kuzeybatı kesiminde, **Cümcüme Köyü**'nün 7.30 km güneybatısında yer alan **Yashca Höyük**, küçük bir yerleşmedir. 1982 – 84 yılları arasında Kurban Höyük kazıları sürdürülürken gerçekleştirilen yüzey araştırmasında saptanmıştır. Halaf öncesi dönemlere tarihlenen yerleşim, Ortaçağa kadar devam etmiştir. Çanak çömlekte bir iki parça dışında saman katkılılar egemendir. El yapımı kaplardan bazılarının yavaş dönen çarkta yapılmış oldukları saptanmıştır. Boyalılarda boya genelde parlaktır. Biçimlerde omurgalı yayvan kâseler, tabakalar ve depo kapları hâkimdir.

Yayvandaruk Höyük

Şanlıurfa Harran ilçesinin 6 km doğusunda yer alan **Yayvandaruk Höyük**, 1990 yılında N. Yardımcı yönetimindeki ekip tarafından saptanmış; yüzeyinden toplanan çanak çömlek parçaları içinde Halaf dönemi boyalı mallarına ait çok iyi örnekler ele geçmiştir. Çakmaktaşı alet ve artıkların **da** varolduğu bildirilmekteyse de çanak-çömlekte olduğu gibi bunlar hakkında fazla bilgi verilmemektedir.

Şanlıurfa ilinin 44 km güneydoğusunda yer alan Harran' da ilk araştırmalar 1947 yılında Dönmez ve Brice tarafından

yapılmış; 1959'da ise D.S. Rice höyükte kazı çalışmalarına başlamıştır. Kazıda en alt tabakada Halaf dönemine ait yerleşmenin var olduğu saptanmıştır.

Bolatlar Höyük (Şıh Yakup)

Şanlıurfa Harran ilçesinin 13 km güneybatısında, Şanlıurfa Akçakale yolunun 500 m doğusunda yer alan **Bolatlar Höyük**, 1990 yılında N. Yardımcı yönetimindeki ekip tarafından bulunmuş ve yerleşme yerinin üç tepeden meydana geldiği saptanmıştır. Yüzeyinden Halaf Dönemine ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır⁶⁵.

Süleymanbey Harabesi

Şanlıurfa Hilvan ilçesinin batısında yer alan **Süleymanbey Harabesi**, 1997 yılında saptanmıştır. Bu düz yerleşmede yapılan yüzey araştırmasında, koyu yüzlü açkılı ve çeşitli kaba maldan az sayıda parça ile birlikte bir adet Halaf boya bezemeli maldan parça bulunmuştur. Bu yerleşme yerinde, küçük bir Halaf yerleşmesinin var olduğu belirtilmektedir.

Birimi Höyük

Şanlıurfa Viranşehir ilçesinin kuzeybatısında yer alan **Birimi Höyük**, 1947 yılında Dönmez ve W. Brice tarafından türü monokrom boya bezekli maldan parçalar ele geçmiştir. Ayrıca

⁶⁵ Nurettin Yardımcı, s. 189-193.

Obsidienden alet ve artıkları da vardır. Bu malzemenin Suriye'deki Tll Agap ve Sabi Abyad höyüklerindeki Halaf tür çanak çömlekleriyle olan benzerliğine dikkat çekilmektedir.

Çomak Höyük

Şanlıurfa Siverek ilçesinin 3 km kadar güney kuzeybatısında yer alan **Çomak Höyük**, 1963 yılında İstanbul Üniversitesi ve Chicago Doğu bilimleri Enstitüsü'nün ortaklaşa gerçekleştirdikleri yüzey araştırmasında bulunmuştur. Halaf, Halaf-Ubeyd geçiş evresi M.Ö. 4. ve 3. bin buluntuları ele geçmiştir⁶⁶.

Umer/Omur tepe

Şanlıurfa il merkezinin 12-13 km güney-güneydoğusunda ve **Külünçe Köyü**'nün 1 km kuzeydoğusunda yer alan **Umer/Omur tepe** 1947 yılında A. Dönmez ve W. Brice tarafından saptanmış, yapılan yüzey araştırmasında boya bezekli parçalar bulunmuştur. Bu parçaların, Halaf dönemi boyalıları olduğu anlaşılmıştır. Şanlıurfa il merkezi içinde yer alan **Şanlıurfa Höyük'te**, 1947 yılında, A. Dönmez ve W. Brice tarafından yapılan yüzey araştırmasında Halaf Dönemi çanak çömleklerine rastlanmıştır.

⁶⁶ Savaş Harmanakaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Yaslıca Höyük", "Yayvandaruk", "Süleymanbey Harabesi", "Bolatlar", "Birimi", "Çomak Höyük", *TAY.*, III.

Ulubağ Höyük

Şanlıurfa ilinin 7,5 km doğusunda, Ulubağ Köyünün 100 m kadar kuzeyinde yer alan **Ulubağ Höyük** 1963 yılında İst. Üniv. ve Chicagı D.B.E'nin ortaklaşa gerçekleştirdikleri yüzey araştırmasında bulunmuş ve yüzeyinden çoğu çakmaktaşı ve azı Obsidienden taş alet endüstrisi örnekleri tespit edilmiştir. Bu buluntulara bakılarak Höyük Halaf, Halaf Ubeyd Geçiş dönemlerine tarihlendirilmiştir.

Harbi Koşa Höyük

Şanlıurfa il merkezinin güney-güneydoğusunda yer alan **Harbi Koşa Höyük**, 1947 yılında A. Dönmez ve W. Brice tarafından saptanmış; yüzeyinden yerel Halaf boyalıları ile az sayıda Obsidien alet bulunmuştur.

Yeşerti Höyük

Harran ilçesinin 10 km güneybatısında yer alan **Yeşerti Höyük**, 1990 yılında, N. Yardımcı yönetiminde yapılan yüzey araştırmasında saptanmış ve yüzeyinden Halaf dönemi Çanak Çömlekleri toplanmıştır.

Tell Mahruk

Harran'ın güneyinde, Sugeldi Köyü'nün kuzey batısında yer alan **Tell Mahruk Höyük**, 1989 yılında N. Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından **yüzey araştırması yapılmış,**

yüzeyinden Halaf Dönemi çanak çömlekleri bulunmuştur. Tell Mahruk terasları ile yayvan bir tepe görünümündedir.

Aşağı Yarımca Höyük

Harran'ın kuzeybatısında, Aşağı Yarımca Köyünün **kuzey**doğusunda yer alan **Aşağı Yarımca Höyük**, 1945 yılında S.Lloyd ve W.Brice tarafından bulunmuş olup 1989 yılında N.Yardımcı tarafından tekrar ziyaret edilerek yüzeyinden Halaf Dönemine ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır⁶⁷.

Kurban Höyük

Şanlıurfa'nın Bozova ilçesine bağlı **Kurban Höyük**'ün **güney**doğusunda yer alan yerleşme No 20 höyük, 1982–84 yılları arasında Kurban Höyük kazıları sürdürülürken yapılan yüzey araştırmasında saptanmış; burada Halaf çomak çömleği ile çok sayıda yontma taş ürünleri ele geçmiştir. Boyalıların yanı sıra, saman yüzlü ve taşçık katkılı kaba mallar toplanmıştır. Bunlar genellikle tek renklidirler. İthal çanak çömleklerde **ele** geçmiştir. Bezemeler, sevronlar, taramalar, nokta bezekler, kelebek ve daire/nokta gibi geometrik bezekleri kapsar. Kaplar, çömlekler, taş kaplar bulunmuştur.

⁶⁷ Geniş bilgi için bkz. Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırması I, II*, İstanbul 2004; Savaş Harmanakaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, “Umer/Omer Tepe”, “Harbi Koşa Höyük”, “Yeşerti Höyük”, “Ulubağ Höyük”, “Tell Mahruk”, “Aşağı Yarımca Höyük”, *TAY.*, III.

Cümcüme Köyü Çevresi Höyükler: C-Höyük

Bozova ilçesine bağlı Cümcüme Köyünün çevresinde saptanan ve “C” olarak adlandırılan yerleşme No:27 **C-Höyük**, 1982–84 yılları arasında yapılan yüzey araştırmasında, Halaf Dönemine tarihlenen çanak çömleklerden küçük bir çömlek baklava bezeklere sahiptir. Taramalar panolarla ayrılmıştır. Ayrıca Halaf'ın tipik haç motiflerine sahip bezemeler **de** ele geçmiştir⁶⁸.

Fıstıklı Höyük

Birecik ilçesinin 3 km güneyinde yer alan **Fıstıklı Höyük**, küçük bir yerleşme alanıdır. Buraya Fıstıklı Höyük denmesinin nedeni burada Urfa fıstığı bahçelerinin bulunmasından kaynaklanmaktadır. 1994 yılında Algaze tarafından yapılan yüzey araştırmasında, bu yerleşimin Halaf öncesi (Altmonokrom) ve Halaf dönemleri ile M.S. 1.binde bir kez daha iskân edildiğini göstermektedir. Yapılan yüzey araştırmasında fazla miktarda Halaf'taki “Altmonokrom” tarz veya Sab Abyad tipli seramiklerle paralel Halaf öncesi kaba kap parçaları bulunmuştur. Halaf öncesi dönem, Halaf Dönemi ve Halaf sonrası sit yerleşim tarihinin belirlenmesinde en iyi ipucu olarak bu üç döneme ait buluntuların 4x4 m. araştırma kareleri

⁶⁸ S. Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, O. Tanındı, “Kurban Höyük”, “Cümcüme”, TAY., III.

itibariyle yoğunluklarıdır. Fıstıklı Höyükte hedeflenen çalışma dört aşamalıdır. Birincisi, Halaf öncesi tabakaları yerleşim alanında bulunuşu göz önüne alınarak, Halaf öncesinden Halaf dönemine geçişi araştırmak, ikinci olarak, küçük bir Halaf yerleşiminde hane içi ve haneler arası tüketim ve üretim faaliyetlerini örgütlenmesi ile ilgilenmek, üçüncü hedef olarak bu verileri Kazane Höyük ile karşılaştırmak, son olarak da budakadi M.Ö. 1.bin yerleşimleri Zeugma gibi önemli merkezlerin bulunduğu etkilenme bölgesinde tarımsal üretim organizasyonu hakkında veriler sağlamaktadır⁶⁹.

İ. Kalkolitik Dönem (m.ö. 5500-300)

Kalkolitik çağ, Erken Kalkolitik (m.ö. 5500-4500), Orta Kalkolitik (m.ö. 4500-4000) ve Geç Kalkolitik (m.ö. 4000-3000) dönem olarak üçe ayrılmaktadır. Kültür tarihlerinde ilk ön kent kültürlerinin başladığı dönem olarak bilinen Kalkolitik Çağ, adını taşın yanı sıra bakır kullanımından almaktadır. M.Ö. yaklaşık 5500 ile 3000 yılları arasına tarihlenen Kalkolitik Çağ, ilk, orta ve son(geç) olmak üzere üç aşamada incelenmektedir. Yapılan

⁶⁹ Susan Pollock, Reinhard Bernbeck, Fıstıklı Höyük 1998: Sistemantik Yüzey Araştırması ve Kazıları, *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1993 Yılı Çalışmaları*, Derleyen Numan Tuna, Jean Öztürk, Ankara 1999, s. 81-83.

araştırmalar sonucu elde edilen yeni veriler, madenin ilk işlenmesinin Neolitik aę'ın çanak ömleksiz evresinde başladığını ortaya koymuşsa da, kullanımının çeşitlenmesi ve yaygınlaşması bu dönemde gerçekleşmiştir. Çanak ömleksiz Neolitik devrin sonlarına doğru insanlar, madeni de keşfederek yeni bir kùltüre ve döneme adım atmışlardır. Başlangıçta maden az bulunabildiği için ancak ziynet eşyası, iğne ve silah gibi eserlerin imalında kullanılıyordu. Fakat keşiftten sonra silahlar madenden yapılmaya başlandı. Bøyle olmakla birlikte eski dönemlerin cilalanmış taş baltaları, obsidiyen aletleri yine bu dönemde terk edilmeyerek nadir de olsa kullanılmaktaydı. Anadolu'da, umumiyetle höyüklerin en alt tabakalarında ya da Neolitik tabakaların üzerinde taş aletlerle birlikte az olarak da madenin kullanıldığı bu devreye, Prehistorya ilminde "Chalkolitikum" veya "Eneolithikum" denilmektedir.⁷⁰

M.Ö. 5. bin yılın ikinci yarısına tarihlenen bu dönemin belli başlı iki özelliği vardır. Birincisi, bakır aletlerin bulunması ve yaygınlaşmasıyla taşın yerine geçmeye başlaması ve ikinci olarak da kökleri Neolitik aę'a uzanan boya bezemeli çanak ömlerlerin varlığıdır. Geç Neolitik'ten erken Kalkolitik aę'a geçişte Anadolu'da kùltürel bir kesintiden söz edilemez; aksine bir gelişim söz konusudur. Nüfusun ve buna koşut olarak

⁷⁰ Firuzan Kınal, s. 9.

yerleşim yerlerinin sayısında da bir artış görülmektedir⁷¹. İlk bakır aletlerin M.Ö.5500 yılında Burdur'un yakınındaki Hacılar yerleşmesinin 5. katında ortaya çıktığını ve taş aletlerin yanında maden aletlerin kullanılmaya başlanmasıyla yeni bir dönem başlayarak, tarihçiler ve arkeologların Taş ve Maden Devri anlamına gelen Kalkolitik Çağ adını verdiklerini görmekteyiz. Madenin kullanılmaya başlanması ile insanlık için yeni olanaklar ve gelişmeler sağlanmış bulunmaktadır. Herkesin büyük ilgisini çeken bakırı elde edebilme, karşılığında başka değerli maddeleri, dokuma ve seramik gibi başka mamul eşyayı değiştirme isteği, bu dönemde ticareti doğurmuş ve insan toplulukları arasındaki bu alışverişte istek listelerinin, envanter eşyasının tespitini ve karşılıklı haberleşmeyi gerektirmiştir. Bu nedenle semboller, resimli işaretler biçimindeki “Hieroglyph” yani “kutsal yazı” anlamına gelen yazı ortaya çıkmıştır⁷². Böylece M.Ö. 4.binin sonlarına doğru kentler kurulmaya başlanmış, ticaret ve yazı ortaya konarak, insanlık bugünkü uygarlığın ilk büyük adımlarını atmış bulunmaktadır⁷³. Besin üretimi alanında olduğu gibi, maden işleme alanında da teknolojik gelişmeler, Kalkolitik

⁷¹ Veli Sevim, s. 28.

⁷²Sayı ve Harflerin kutsallığı için bkz. Abdullah Ekinci, “İslam Dünyasında Hurufiler ve Timurluların Mücadelesi”, *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur Mirası Sempozyumu*, İstanbul 2005.

⁷³ Ekrem Akurgul, s. 3.

dönem içerisinde gerek gelişim gerekse daha iyi kullanılabilir hale gelmesi, bu dönemi kendi içerisinde dönemlere ayırmaktadır. M.Ö. 5500–4500 Erken Kalkolitik, M.Ö. 4500–4000 Orta Kalkolitik ve M.Ö 4000–3000 Geç Kalkolitik gibi devrelere ayrılmıştır⁷⁴. Kalkolitik Dönem, insanlık tarihinde Taş Devirleri ile Tunç Devri arasında bir geçiş evresi olup bu safha kalın tabakalar halinde görüldüğünden, çok uzun sürdüğü anlaşılmaktadır.

Bu dönemde gerçekleşen gelişkin tarım ve hayvancılık yanında madeninde kullanılarak, insanın sosyal ve ekonomik yapısındaki değişimleri giderek çabuklaştırıp arttırması; yöneticiler, din adamları, çeşitli zanaatçılar gibi farklı grupların yanı sıra anıtsal mimari, savunma ve sulama sistemleri, uzak mesafe ticareti ile lüks/prestij maddelerinin ticareti gelişmiş olup bu gelişim sonucu, Anadolu'da, söz konusu çağ yerleşme yerlerinin sayısının 852'ye ulaştığı görülmektedir. Önemli merkezler arasında, batıdan doğuya, Baklatepe (İzmir), Limantepe (İzmir), Hacılar (Burdur), Beycesultan (Denizli), İkiztepe(Samsun), Alişar (Yozgat), Domuztepe (Adana), Yumuktepe (İçel), Arslantepe (Malatya), Değirmen-tepe (Malatya), Girikihacıyan (Diyarbakır) sayılabilir. Burdur yakınındaki Hacılar yerleşmesi Kalkolitik Çağ'ın Anadolu'daki

⁷⁴ Hasan Tahsin Uçankuş, s. 248.

en parlak merkezi olup, burada bulunan eserler özellikle anılmaya değer nitelikler taşımaktadır. Ayrıca Hacılar'da ve Çatalhöyük'te görülen köy yerleşmesi şeklindeki uygarlığın benzerlerine, Yakındoğu'nun Suriye, Mezopotamya ve Mısır gibi ülkelerinde de rastlanmaktadır. Ancak Anadolu'da en güzel ve en eski örneklerle sahip olup Konya, Burdur ve Antalya bölgeleri o zamanki dünyanın uygarlıkta önderliğini yapmasına rağmen, (Neolitik Dönem'de dünyanın en parlak uygarlığına sahip olan Anadolu coğrafyası idi.) Kalkolitik Çağ'ın sonlarında önderliğini yitirmiş ve ticareti geliştirerek yazıyı icat eden Mısır ve Mezopotamya'nın gerisinde kalmıştır. Anadolu'da yazı, bin yıllık bir gecikme ile M.Ö. 2. binin ilk yarısında (M.Ö. 2000-1750) kullanılmaya başlandığı için, halk, madenden eşyaya sahip olduğu halde Neolitik Dönemin ilkel "Köy Kültürü" düzeyinin üstüne çıkamamıştır.

J. Urfa ve Çevresinde Kalkolitik Döneme Ait Yüzeysel Araştırmaları ve Kazı Merkezleri

Hassek Höyük

Urfa ilinin Siverek ilçesinde, Adıyaman - Urfa il sınırını çizen Fırat ırmağının üstündeki Tille köprüsünün 3,5 km doğusunda yer alan **Hassek Höyük'te** 1978'den 1986 yılına kadar süren kazı çalışmaları, Münih Üniversitesi ile Alman

Arkeoloji Enstitüsü'nün ortaklaşa olarak, Prof. B. Hrouda başkanlığında, Dr. M.R. Behm Blancke tarafından yürütülmüştür. Höyükteki en eski kültür katmanı Son Kalkolitik Dönem'e tarihlenmektedir. Ana toprak üstündeki Kalkolitik Dönem yapıları, taş temel üstüne kerpiç tuğladandır. Kalkolitik Çağ'ın son döneminde kurulan Hassek Höyük yerleşmesinde kil çiviler, kil levhalar, duvar süsleri gibi kil buluntular ile dönemin tipik çanak çömlekleri, küpler, şişeler, erzak kapları, taş ve pişmiş toprak ağırşaklar, kemik ve madeni iğneler, çakmaktaşı araç-gereçleridir. Hassek köyü, Son Kalkolitik'te, yukarı Fırat havzası'nın M.Ö. 4000 yılın sonundaki Uruk kolonizasyonu sırasında kurulmuş bir yerleşmedir. Bu yerleşme mimarisinin yapıları üç bölümlü olup simetrik, orta avlulu yapı tarzıyla Mezopotamya'nın uruk mimarisi yapı geleneği özelliklerini taşımaktadır. Daha sonra büyük bir yangın ve bu yangının neden olduğu deprem benzeri çökme sonucu yerleşmede yaşam sona ermiştir⁷⁵.

Kurban Höyük

Urfa ili Bozova ilçesinin Cümcüme köyünün yaklaşık 2 km batısında, Fırat kıyısının 100 metre kadar güneyinde yer alan **Kurban Höyük**, 1980'de başlayan kazı çalışmaları, Chicago

⁷⁵ Savaş Harmanakaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Hassek Höyük", *TAY*, III.

Üniversitesi'nden Prof. L. Marfoece ile yürütülmektedir. Höyük, kuzey ve güney höyük olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

1980–1984 yılları arasında sürdürülen kazıların değerlendirilmesinde sekiz ana dönem saptanmıştır. VI. ve VII. dönemler Son Kalkolitik ve Orta Kalkolitik dönemlerini içine almaktadır. Orta ve son dönem Kalkolitik dönem yerleşmelerinde dişler, çentikler, kalemler, kompozit aletler, oraklar, yonga, yumrular üzerine yapılan çentikli, delici, kalem gibi aletler ve ayrıca çakmak taşından kenani dilgiler Son Kalkolitik'te başlayıp devam etmiştir. Meyvelerden üzüm en erken, Son Kalkolitik döneme tarihlendirilmektedir. Ayrıca Son kalkolitik dönem dolgularında birer adet biz ile iki adet boncuk ve kemik buluntuları ele geçmiştir. Halaf'tan VI. Dönem Son Kalkolitik sonuna kadar hayvan kalıntıları arasında ilk sırayı domuz alırken, bunu koyun, keçi ve büyükbaş hayvanlar **takip etmiş ve bu durum** buluntularla tespit edilmiştir. Halaf'la başlayıp Son Kalkolitik evrede bulunan deniz kabuklarının Akdeniz kökenli oldukları anlaşılmıştır. Maden buluntuları arasında analizi yapılmış en eski döneme tarihlenen buluntu, bu döneme ait olup başı kuş biçimli **olan** bakırdan bir iğnedir. Halaf dönemiyle başlayan yerleşmede yerel gelenekler hâkimken yerleşme daha çok güney taraftayken dönemin sonlarına Kalkolitik'le yerleşme kuzeye doğru bir genişleme ve uzun mesafe ticareti gündeme gelmiştir.

Lidar Höyük

Bozova ilçesinin 23 km kuzeybatısında, Fırat ırmağının doğu kıyısında yer alan ve Samsat'tan sonra en büyük höyüğü olan **Lidar Höyük**, 1977 yılında saptanmış olup 1979 yılında baraj göl suları altında kalana dek H.Hauptmann yönetimindeki ekip tarafından kazılmıştır⁷⁶. Höyüğü, Kalkolitik dönemden Selçuklu dönemine kadar yerleşim alanı olduğu buluntularla tespit edilmektedir. Olasılıkla Son Kalkolitik Çağ'a tarihlenen çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Yüzeysel bulgularına baktığımız zaman, koyu yüzlü açsız ve açıklı, saman yüzlü maldan parçalar görülmektedir.

Nevali Çori

Hilvan ilçesinin batısında, kantara köyünün yaklaşık 750 metre kuzeybatısında yer alan **Nevali Çori** 1980 yılında H.G. Gebel yönetimindeki yüzeysel araştırmaları sırasında bulunmuş; H.Hauptmann başkanlığında kazılar yapılarak Kalkolitik Çağ'a ait buluntular tespit edilmiş ve buranın Kalkolitik Çağ'da da yerleşme yeri olduğu **saptanmıştır**. Ayrıca yapılan analizler sonucunda ısıtılarak dövülmüş bakır boncuklarının bulunması

⁷⁶ Harald Hauptmann, "Lidar Höyük", s. 1115-1116; S. Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Kurban Höyük", "Lidar Höyük", TAY., III.

Kalkolitik dönemin yaşandığının diğer bir kanıtı olarak değerlendirilmektedir⁷⁷.

Kazane Höyük

Şanlıurfa ilinin yaklaşık 4 km güneydoğusunda yer alan Kazane Höyük 1992 yılındaki ön çalışmaların ardından başlayan kazı çalışmaları halen P. Wattenmaker başkanlığında sürdürülmektedir. Halaf döneminde iskâna başlamış olan Kazana Son Kalkolitik Çağ'da da devam etmiştir. Buluntularda ele geçen çanak çömleklerin çoğunluğunu saman yüzlü mal grubu oluşturmaktadır. İnce yapım kâseler, kaplar ve küçük çömlekler de aynı alanda ortaya çıkarılmıştır. Kalkolitik dolgular içerisinde kilden mühürler sembolik buluntular ele geçmiştir. Yontma taştan dilgiler ve artıklar bulunmuştur. Ayrıca bitki kalıntıları da ele geçmiştir. Bu dönemde yapılmış olan yapıların birinin odasında bulunan boncuklar ve Mikro-deliciler buranın bir boncuk yapım yeri olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca yine başka bir odada büzülmüş bir çocuk gömütüne rastlanmıştır. Diğer başka bir odada da tatlı su kabukları ele geçirilmiştir. M.Ö. 6. binden 2.

⁷⁷Harald Hauptmann, “Yukarı Mezopotamya, 117-126; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, “Nevali Çori”, *TAY.*, II.

binin başlarına kadar yerleşilen kazane Höyüğü 5.000'lerde dini bir merkez 3.000 ortalarında 100 hektara ulaşan boyutları ve bir savunma duvarıyla büyük bir yerleşme görünümündedir.

Hacinebi Höyük

Şanlıurfa il merkezinin kuzeybatısında, Birecik ilçesinin 5 km kuzeyinde, aynı adlı köyün yanında yer alan **Hacinebi Höyük**, G. Algaze ekibi tarafından saptanmış olup 1996 yılı sonunda kazı çalışmalarına başlanarak yaklaşık 1.400 m² alan kazılmıştır. Höyük'te biri Akamenid/Hellenistik biri **de** Son Kalkolitik çağa ait olmak üzere iki ana döneme ait yerleşme saptanmıştır. İlk tabakanın kalınlığı 1–2,5 m arasında değişmekte olup 3 yapı katı vardır. Onun altında, üstündeki tabaka tarafından da kısmen kesilmiş, 5 m derinliğe kadar iki büyük yapı katı halinde inen, son Kalkolitik Çağ tabakası gelmektedir. Höyüğün kuzey kısmındaki alanında, Uruk ilişkili Son Kalkolitik Çağ Evresi, güney alanında ise Yerel Son Kalkolitik Çağ Evresi'ne ait mimari kalıntılar bulunmuştur. Kazı henüz başlangıç aşamasında olduğu için mimari yapılar henüz birbirine bağlanamamıştır. Höyüğün batı burnunda ele geçen, taş temelli, üstü kerpiç kalın duvarlı depo veya ev olabilecek yapı kalıntıları ile nişli ve payandalı amıtsal bir yapıya ait kenar parçası Son Kalkolitik Çağ (Uruk öncesi erken dönem M.Ö. 4000–3800) evresine konmaktadır. Son Kalkolitik Çağ (Uruk dönemi M.Ö. 3700–

3200) evresine ait payandalı kerpiç ev kalıntısı çok bozuk bir şekilde ele geçmiştir. Hacinebi Tepesine ait bir başka ilginç mimari kalıntı, Son Kalkolitik Çağ (M.Ö. 4.000- 3800) evresinde ortaya çıkan taş platformdur. Höyüğün Son Kalkolitik Çağ evresi çanak çömlek endüstrisinde hem Uruk mal gruplarından hem de Güneydoğu Anadolu'nun yöresel Son Kalkolitik Çağ mal örnekleri evreli olarak karşımıza çıkmaktadır. Son kalkolitik çağ kültürlerde saman veya bitki katkılı hamurlu, el yapımı kaplar görülmektedir. Hacinebi'nin Uruk öncesi erken evresinde sadece yöresel Son Kalkolitik Çağ malları vardır. Stein başkanlığında 1002 yılında günümüz kadar sürdürülen kazılarda, Hacinebi'nin Son Kalkolitik Çağ yerleşmesi genel özellikleri ile belgelenmesi olup tüm bulguları Son Kalkolitik çağ ve sonuna tarihlenen bir yerleşme alanıdır. Hacinebi maden buluntuları, buradaki yerleşiklerin maden teknolojisinde ileri bir düzeyde olduklarını göstermektedir. Madencilik ile ilgili tüm bulguları ayrıntılı bir şekilde inceleyen H. Özbal, karışık ve sülfidli filizlerin ergitildiğini ayrıca döküm yapıldığını bildirmektedir. Bakır kalem, iğne, hevhasal kazıyıcılar, deliciler ve orak-bıçak parçaları bulunmuştur⁷⁸.

Çavi Tarlası

⁷⁸ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, "Kazane Höyük", "Hacı Nebi Höyük", *TAY.*, III.

Şanlıurfa ili Siverek ilçesinde yer alan **Çavi Tarlası**, Halaf Döneminde de anlatıldığı gibi beş yapı katına sahip olan yerleşme alanının tümü Halaf Kültürü etkisi altında kalmış ve Anadolu'nun Halaf kültürü mimarisini aydınlatması açısından önem kazanmıştır. Çavi Tarlası, M.Ö. 5.binin ilk yarısına tarihlenmekte olup Kalkolitik Çağ'a dayandırılmaktadır⁷⁹.

Bent Bahçesi

Birecik ilçesinin 5 km doğusunda yer alan **Bent Bahçesi** kazı çalışmalarına dönemin müze müdürü Adnan Mısırlı başkanlığında ve Arkeolog Hamza Güllüce yönetiminde 1991 yılında başlanmış olup 1992'de sona erdirilmiştir. Tespit edilen tabakalanma sonucu, höyüğün en alt tabakasında Geç Kalkolitik çağ'a ait pithas mezarlara rastlanmıştır⁸⁰.

Küçük Hedbe

Harran ilçesinin 7 km güneyinde, Büyük Hedbenin 700 m. kuzeybatısında yer alan **Küçük Hedbe**, N. Yardımcı tarafından 1990 yılında bulunmuş olup Höyüğün tabakalanması kazı yapılmadığı için bilinmemektedir. Fakat yüzey araştırması

⁷⁹ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Çavi Tarlası" TAY, III.

⁸⁰A. Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa'da Yapılan Arkeolojik Araştırmalar ve Sit Alanları", *Uygurluklar Kapısı Urfa*, s. 84.

sonucu kalkolitik Çağ yerleşmelerinin varlığı buluntularla tespit edilmiştir⁸¹.

Tatar Höyük

Bozova İlçesi'nin 9 km kuzeydoğusunda, aynı adlı köyün altında yer alan **Tatar Höyük**, 1975 yılında Ü. Serdaroğlu, 1977 yılında M. Özdoğan başkanlığında araştırılmıştır. Çok tahrip olan höyük, 1979 yılında Ü. Serdaroğlu yönetiminde kısa süre kazılmıştır. Yapılan yüzey araştırmasında höyükte koyu yüzlü açkılı, açkısız, saman yüzlü, açık renk ince ve boyalı maldan Kalkolitik Çağ'a ait çanak çömlek parçaları yüzeyinden toplanmıştır.

Tiladir Tepe

Birecik ilçesinin güneyinde, ziyaret köyünün 700 m. kadar kuzeydoğusunda yer alan **Tiladir Tepe** L. Woolley tarafından bulunmuş ve Tell Zigaret (Ziyaret köy) adıyla saptanmıştır. 1989 yılında G. Algaze yönetiminde yapılan yüzey araştırmasında, höyük sistemli olarak üç bölüme ayrılmıştır. Höyüğün batı kesitinde dışa dönük dudaklı çömlek ve içe dönük

⁸¹ Savaş harmanakaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Küçük Hedbe", *TAY.*, II.

çekikç dudaklı kâse parçaların analiz sonucu Kalkolitik Çağ'ı tarihlendirdikleri anlaşılmaktadır⁸².

Tahılalan Höyük

Şanlıurfa il merkezinin güneyinde, Harran ilçesinin 4.5 km batısında yer alan **Tahılalan Höyük** ilk kez N. Yardımcı yönetiminde 1990 yılında bulunmuştur. Toplanan çanak- çömlek parçalarından burasının, Kalkolitik yerleşimine sahne olduğu anlaşılmaktadır.

Şaşkan Büyüktepe

Bozova ilçesinin kuzey –kuzeybatısında bulunan **Şaşkan Büyüktepe** 1977 yılında M. Özdoğan başkanlığındaki ekip tarafından bulunmuş ve yapılan yüzey araştırmasında Kalkolitik Çağa tarihlenen, koyu yüzlü açkılı saman yüzlü ve kaba mallardan parçalar ele geçmiştir.

Bozova Höyük

Bozova ilçesine 1. km mesafede yer alan **Bozova Höyük**, 1982–84 yılları arasında bulunmuş ve yapılan yüzey araştırmasında çevrede çok sayıda boyalı ve boyasız çanak çömlek parçaları toplanmıştır. Boyalıları kızıl kahve, koyu gri ve kahverengi tonlarında dalgalı ve zikzak bezeklerden

⁸² Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, “Tatar Höyük”, “Tiladır Höyük”, *TAY*, III.

oluşmaktadır. Bozova Höyük ilk, orta ve son Kalkolitik'le başlayıp Ortaçağa kadar devam etmiştir.

Küçük Tepe Höyük

Bozova ilçesinin kuzey- kuzeybatısında, Şaşkan Köyünün kuzeyinde yer alan **Küçük Tepe Höyük**, M. Özdoğan başkanlığındaki ekip tarafından bulunmuş ve yapılan yüzey araştırmasında yüzeyinden saman yüzlü ve kaba maldan parçalar toplanmış olup analiz sonucu Kalkolitik Çağa tarihlendirilmiştir.

Deykül Tepe

Bozova ilçesinin **kuzey** doğusunda Tatarhöyük Köyünün 3 km batı-güneybatısında yer alan **Deykül Tepe**, 1978 yılında H. Kuhne tarafından Kalkolitik Çağa ait şüpheli çanak çömlek parçaları tespit etmiştir⁸³.

Akçahisar

Bozova ilçesinin doğusunda, Büyük Ördek Köyünün 2.3 km doğusunda yer alan **Akçahisar**, H. Kuhne tarafından 1978 yılında yapılan yüzey araştırmasında bulunmuş olup yüzeyinden

⁸³ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, “Tahılalan Höyük”, “Şaşkan Büyüktepe Höyük”, “Küçük tepe”, “Bozova Höyük”, “Deykül Tepe”, *TAY.*, III.

toplanan parçaların tanımları yapılmadan Kalkolitik çağa dayandırılmıştır⁸⁴.

Cümcüme Çevresi: 11,25 ve 42 Höyük

Bozova ilçesi Cümcüme Köyünün batısında Fırat Nehrine bakan teras üzerinde yer alan Yerleşme **No: 11 Höyük**, 1982–84 yılları arasında yapılan yüzey araştırmaları sırasında bulunmuş; höyükte çıkan buluntularla Ubeyd döneminden başlanarak Orta ve Son Kalkolitik döneme kadar yerleşmenin devam ettiği tespit edilmiştir. **Cümcüme Çevresi: 25 Höyük** ise Bozova ilçesine bağlı Cümcüme Köyünün 450 m. doğusunda yer almaktadır. **25 Höyük**, 1982–84 yılları arasında, Kurban Höyük kazıları sürdürülürken bulunmuş ve yapılan yüzey araştırmasında Orta Kalkolitik Çağa tarihlenecek Ubeyd benzeri çanak çömleğin yanı sıra çakmaktaşı aletlerde toplanarak, bu çağ hakkında bir yerleşmenin varolduğu tespit edilmiştir. Cümcüme Çevresi: **42 Höyük** ise Bozova ilçesine bağlı Akpınar Köyünün karşısında yer almaktadır. Adı geçen höyük 1982–84 yılları arasında yapılan yüzey araştırmasında bulunmuştur. Kalkolitik Çağa ait olan bu yerleşme yerinde az sayıda çakmaktaşı, Obsidien aletler ve çanak çömlek parçaları ele geçmiştir.

Arıkök Höyük

⁸⁴ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, “Akçahisar Höyük”, *TAY.*, II

Bozova ilçesine bağlı Arıkök olarak bilinen köyde, Kurban Höyükün 8 km güneydoğusunda, Cümcüme köyünün 8 km güneyinde yer alan Arıkök **Höyük**, 1982 – 84 yılları arasında kurban höyük kazı çalışmaları sırasında bulunmuştur. Yapılan yüzey araştırmasında yüzeyinden Son Kalkolitikten başlayan ve 12–13 yy.'a kesintisiz bir yerleşme alanı olduğunu gösteren buluntular ele geçmiştir⁸⁵.

Koruklu Tepesi

Harran'ın kuzeybatısında, aynı adlı köyün güneydoğusunda yer alan **Koruklu Tepesi**, 1989'da N.Yardımcı başkanlığında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında saptanmış ve höyüğün yüzeyinden Kalkolitik Çağa ait malzemeler bulunmuştur⁸⁶.

Hacı Ekber Höyük

Harran ilçesinin 9 km güneybatısında yer alan **Hacı Ekber Höyük**, 1990 yılı Harran Ovası Yüzey Araştırmasında saptanmış ve N. Yardımcı'nın verdiği bilgiye göre yüzeyinden Kalkolitik Çağa ait çanak çömlek parçaları bulunmuştur.

⁸⁵ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, “Cümcüme Çevresi: 25 Höyük”, “Arıkök Höyük”, *TAY.*, III

⁸⁶ Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırmaları*, I, İstanbul 2004, s. 185.

Balgat/Tell Hadar Höyük

Harran'ın kuzeybatısında, Balgat Köyünün hemen kuzeydoğusunda yer alan **Balgat/Tell Hadar Höyük**, 1989 Şanlıurfa yüzey araştırmasında bulunmuş olup höyüğün güney yamacında çağdaş iskân alanları tespit edilmiştir. Kesitlerinde taş, kerpiç duvarlar ve yangın izleri görülmesi olası bir depremin meydana geldiğini göstermektedir. Yardımcı'ya göre Kalkolitik Çağa ait bulgular yer almaktadır⁸⁷.

Tell Magrum Höyük

Harran'ın güneydoğusunda yer alan **Tell Magrum Höyük'te**, 1989 yılında N. Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından yapılan yüzey araştırmasında, Son Kalkolitik Çağa tarihlenen Uruk dönemi çanak çömlek parçalarına rastlanmıştır.

Para Para Höyük

Harran'ın kuzeybatısında, aynı adlı köyün kuzeyinde yer alan **Para Para Höyük**, N. Yardımcı ve ekibi tarafından 1989 yılında yapılan yüzey araştırmasında yüzeyinden Son Kalkolitik Çağa tarihlenen çanak çömlek parçaları bulunmuştur.

Küplüce Höyük

Harran'ın güney-güneybatısında, Küplüce Köyünün güneyinde bulunan **Küplüce Höyük**, N.Yardımcı ve ekibi tarafından 1989 yılında yapılan yüzey araştırmasında bulgulara

⁸⁷ Nurettin Yardımcı, s. 147-152, 305-307.

göre Son Kalkolitik Çağdan İslam dönemine kadar hemen hemen her devirde yerleşildiği anlaşılmaktadır.

Bozyazı Höyük

Harran ilçesinin 3.5 km doğusunda yer alan **Bozyazı Höyük**, iki höyükten oluşmaktadır. Güney ve kuzey tepede olmak üzere, Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından 1990 yılında yapılan yüzey araştırmasında, güneydeki tepede Kalkolitik Çağ çanak çömlekleri bulunmuştur⁸⁸.

İmambakır Höyük

Harran ilçesinin 1.5 km doğusunda yer alan **İmambakır Höyük**'te, ilk kez 1990 yılında, N. Yardımcı gözetiminde yapılan yüzey araştırmasında Son Kalkolitik çağa tarihlenen höyükte çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Fakat fazla ayrıntılı değildir⁸⁹.

⁸⁸ Nurettin Yardımcı, I, II, s. 41-45, 128-131, 35-38, 312-315,292-297.

⁸⁹ İmam Bakır köyü sınırları içinde yer alan İmam Bakır'a atfedilen mezar aslında İmam Bakır'a ait değildir. Çünkü İmam Bakır'ın (676-735) Babası İmam Zeynel-Âbidin, anası Hz. Hasan'ın kızı Fatıma'dır. Kendisine Bâkır lakabı, "geniş bilgi sahibi" olduğunu belirtmek için denilmiştir. İmam Bakır'ın yaşadığı süre içinde, Emevi soyundan Mervan oğlu Abdul Melik Abdul Melik oğulları Velid ve Süleyman, Abdul Aziz'in oğlu Ömer ve Abdul Melik'in oğlu Yezit ve Hişam halife unvanı ile hükümdar olmuşlardır. İmam Bakır politikaya karışmamış ilimle meşgul olmuştur. Mezarı Medine'de Baki mezarlığındadır. Peki Harran'da İmam Bakır olarak isimlendirilen mekam kime aittir. Emevi iktidarının son dönemlerinde Abbasi ihtilali olgunlaşmaya başlamış ve Ebu Müslim'in bu amaçla faaliyetlerini yoğunlaştırmıştı. Bu gelişmelerin ardından II. Mervan Humeyme'den Abbasoğullarından İbrahim'i yakalatıp Harran'a getirterek

Kılıçlı / Tell Seyf

Harran'ın kuzeybatısında yer alan **Kılıçlı / Tell Seyf**, N. Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından bulunmuş olup yapılan yüzey araştırmasında, Kalkolitik Çağa ait çanak çömlekler, şüpheli bir şekilde saptanmıştır.

Yukarı Yarımca Höyük

Harran'ın kuzeybatısında, Yukarı Yarımca Köyünün **güney**doğusunda yer alan **Yukarı Yarımca Höyük**, 1989 yılı Şanlıurfa yüzey araştırmasında N. Yardımcı yönetimindeki bir ekip tarafından bulunmuş ve yüzeyinden Son Kalkolitik Çağ'a ait çanak çömlek parçaları bulunmasına rağmen, bu bulgular hakkında bilgi verilememektedir.

Seferköy Höyük

Harran ilçesinin 6.5 km güneyinde yer alan **Seferköy Höyük**, yuvarlak bir tepedir. 1990 yılında N. Yardımcı yönetimindeki ekip tarafından tespit edilmiş ve yapılan yüzey

hapsetti. Abbasi ihtilalinin tehlikeli boyuta gelmesinin ardından Mervan b. Muhammed ihtilalin liderlerinde Abbasoğullarından İbrahim b. Muhammed'i öldürmüştür. Bu öldürülme hadisesini kaynaklarımızda kafasının kestirmiş veya zehirlettirmiş olduğu yada hapisanede öldüğü şeklinde geçmektedir. Muhtemelen İmam Bakır köyündeki makam Abbasoğullarından (Hz. Abbas'ın torunlarından) İmam İbrahim'e aittir. Bkz. Mes'udi, III, s. 259; Taberi, VII, s. 404; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, V. s. 403; İbn Kesir, *el Bidaye*, X, s. 38; Ya'kubi, *Tarih*, II, s. 342:

araştırmasında, toplanan çanak çömlek parçalarından Son Kalkolitik Çağ'da yerleşmenin varolduğu sanılmaktadır.

Büyük Hedbe

Harran ilçesinin 8 km güneyinde yer alan **Büyük Hedbe**, yerleşme yeri 1990 yılında N.Yardımcı yönetimindeki ekip tarafından saptanmış olup yapılan yüzey araştırmasında Kalkolitik döneme ait malzemeler bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi verilmemektedir⁹⁰.

Zeytin Bahçeli Höyük

Birecik ilçesinin 3 km güneyinde, Mezraa köyünün kuzeyinde yer alan **Zeytin Bahçeli Höyük**, G. Algaze başkanlığındaki bir ekip tarafından yapılan yüzey araştırmasında Son Kalkolitik Çağa ait omurgalı iri çömlek ağızları bulunmuştur.

Akarçay Yanı II. Yerleşme Yeri

Birecik'in güneyinde, Akarçay Köyünün 300 m kuzeyinde yer alan **Akarçay Yanı II.** yerleşme yeri, ilk olarak G. Algaze yönetimindeki ekip tarafından bulunmuş ve yapılan yüzey araştırmasında çeşitli devirlere ait çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Burada bir adet çekiç başlı kâse bulunmasından,

⁹⁰ Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırmaları*, s. 48-54, 312-315, 292-297, 162-167.

Son Kalkolitik çağ yerleşmesinin varlığı tespit edilmiş olup şimdilik bulguların kilitlendiği yorumlanmaktadır⁹¹.

Şavi Höyük

Birecik'in güneyinde, Fırat'ın doğu yakasında, Şavi Köyünün 100 m batısında yer alan **Şavi Höyük**, G. Algaze başkanlığındaki ekip tarafından bulunmuştur. Höyüğün güney yamacında eski köy kalıntıları bulunmakla beraber yapılan yüzey araştırmasında, devrik ağızlı kâse parçaları ile bir adet bantlı ağızlı kâse parçası ele geçmiştir. Bu buluntularla Son Kalkolitik çağ yerleşme alanı olduğu saptanmıştır.

Tilbaş Höyük

Birecik'in kuzeybatısında Tilbaş Köyünün 2 km kuzeydoğusunda yer alan **Tilbaş Höyük**, konik biçimli bir tepedir. Algaze başkanlığındaki ekip tarafından bulunmuş; yapılan yüzey araştırması ve kazı çalışmalarında bulunan bant dudaklı kâselerin Son Kalkolitik Çağ çanak çömlekleri olduğu tespit edilmiştir⁹².

⁹¹ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Zeytin Bahçeli Höyük”, “Akarçay Yanı Yerleşim Mevkii”, *TAY*, II.

⁹²Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “İncesu Deresi Çevresi 15 Höyük” *TAY*, III.

Akarçay Tepe

Birecik'in güneyinde, Akarçay Köyünün batısında yer alan **Akarçay Tepe**, çok yassı ve oval biçimli bir tepedir. 1989 yılında G. Algaze yönetiminde yapılan yüzey araştırmasında Son Kalkolitik Çağa tarihlendirilen keçi başlı kâse ve ağızlı kâse parçaları bulunmuştur⁹³.

İncesu Deresi Çevresi 15 Höyük

Şanlıurfa ili içinde, İncesu Deresinin kıyısında, Fırat nehri ile ayrımının 400 m güneyinde bulunan **Yerleşme No: 15 Höyük**, 1982–84 yılları arasında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında bulunmuştur. Temelde kullanılan kireçtaşı parçaları ile çakmaktaşı dilgiler, çörten orak bıçaklar yüzey buluntularını oluşturur. Çanak çömlekte devrik ağızlı kaplar, saman katkılılar gibi Uruk maları ile kum katkılı yalın basit mallar ana grupları oluşturur. Ayrıca mutfak kablaları da görülür. Bulunan çanak çömlekler, Son Kalkolitik Çağının Uruk evresine tarihlenir⁹⁴.

⁹³ Yalçın Morgen, Abdullah Deveci, *İlisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları*, Ankara 1999, s. 19-27; Nur Balkan, Azlı Erim, Özdoğan, Mihriban Özbaşaran, s. 63-83.

⁹⁴ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "İncesu Deresi Çevresi 15 Höyük" TAY, III; Yalçın Morgen, Abdullah Deveci, *İlisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını k*

K. Ubeyd Dönemi

M.Ö. 5-4. bin yıllarda Ortadoğunun toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişmesinde başlıca rol, Aşağı Mezopotamya'nın alüvyal ovasına kaymış insanlık tarihinin ikinci önemli devrimi bu bölgede ortaya çıkmıştır. Bu devrim Kent Devrimi ve ilk sınıflı toplumun ortaya çıkışıdır. Yapılan kazılarda elde edilen bilgilere göre Aşağı Mezopotamya'da ilk yerleşmenin, M.Ö. 6. bin yılının ortalarında ortaya çıkmış olduğu belirtilmektedir. Arkeologlar çanak-çömlek teknolojisine dayanarak 5. ve 4. bin yıllarını birkaç aşamaya ayırmaktadır. Bunlar Ubeyd, Uruk, Cemdet Nasr ve alt bölümleriyle birlikte ilk Hanedanlık dönemidirler. Ubeyd Dönemi de kendi arasında Ubeyd I, Ubeyd II, Ubeyd III, Ubeyd III a, Ubeyd III b, Ubeyd IV ve Ubeyd son olarak değerlendirilmektedir.

Ubeyd ekonomisinin artmasıyla buna bağlı olarak nüfusun da aynı şekilde artmasına yol açmıştır. İlk evreye ait dört yerleşme, Eridu, Usayla, Ur ve Telel-Ubeyd bilinmektedir. Bunlar su kenarlarında kurulmuş olup küçük topluluklardı. Bu ilk toplumun en göze çarpan özelliği toplumsal iktidarın kurumsallaşmasıdır. Tapınaklar bunu en iyi anlatan maddi

Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları, Ankara 1999, s. 19-27; Nur Balkan, Azlı Erim, Özdoğan, Mihriban Özbaşaran, s. 63-83.

ifadelerdir. Konut mimarisi hakkında çok az şey bilinmektedir. Genellikle evler kerpiçten ve kamyıldardan yapılmaktaydı. Ancak bütün bölge içinde Ubeyd yerleşmelerinin en göze çarpan özelliği anıtsal binaların ki bunlar tapınaklar olup inşaatına ilişkin değişmeyen bir geleneği olmasıydı. Eridu'da birbirinin üzerine kurulmuş on üç tapınak saptanmıştır. Genellikle ilk Ubeyd tapınakları sonraki Sümer tapınaklarına ilişkin öğeleri içermekte, bu nedenle de ilk Ortadoğu uygarlığına temel teşkil ede kalıcı bir toplumsal geleneği biçimlendirmektedir. Geç Ubeyd çağında Güney Mezopotamya'daki ilk öncü kent yerleşmeleri, figüratif sanatın gelişimine ilişkin kanıtlar taşımaktadır. Silindir mühürleri üzerinde karmaşık simgesel anlamlar içeren sahneler vardır. Kazılı damga **ya da** mühürler çömlek tıpasının yumuşak kili üzerine bezek yapmak **ya da** mal çıkınlarını veya çuvallarını saran düğümü mühürlemek için kullanılmıştır. Mühürlerin üzerine kazılmış sahneler, özel alıcılara yönelik olan, önem taşıyan enformatik alanlara ilişkin kodlanmış mesajlar olarak gösterilebilir. Ubeyd'in bir başka önemli kültür öğesi kil heykelcikler olup bunlar yılan şeklinde başları olan dik konumlu, her iki cinsede ait karakterleri betimleyen insan biçimli uzun heykelciklerdir. Geç Ubeyd Döneminde çanak çömlek yapıcılığı çok önemliydi. Ubeyd 1. çanak –çömleği, kahverengi boyayla yapılmış küçük düz çizgilerle bezeli ince tek renkli

mallardan oluşmaktadır. Bezeklerin üzerinde ızgaralar, üçgenler ve zigzaglar yer almaktadır. Bu süslemeye yönelik desenlerin Samarra keramiği üzerinde bulunanlarla benzer olması dikkat çekici bir özelliktir. Ubeyd 2' de ise çanak-çömlek üslubunda bir ayrılık görülmekte olup keramik grubu metalik bir parlaklıkta ve koyu renkte idi. Sığ ve geniş çanakları, çömlekleri ve uzun bardakları içeren bu keramikler açık renkli düz bir kil zemin üzerinde koyu renkli alanlar oluşturan birbirine yakın bezeklerle süslenmiştir. Bu evre esnasında yerleşmeler daha geniş bir alana yayılmış olup bu yerleşmelerin yerleşik balıkçı topluluklarından kaldığı düşünülmektedir. Ubeyd 3 ve 4 evrelerine ait çanak çömlek parçaları daha basit bir tasarıma sahip olup boyalı keramiğin hızla yok olduğunu ve malların yavaş dönen tezgâhlarda yapıldığını görmekteyiz. Bu evreler sırasında Ubeyd etkisi hızla Aşağı Mezopotamya'nın ötesine yayılmıştır. Bunun en önemli kanıtı, Ubeyd'le ilişkili tabakaların Halaf dolgularının üzerinde bulunduğu, kuzeydeki Tepe Gawra'nın diziliminde görülür. Çanak çömleğin dışında güney etkisi kendisini aynı zamanda anıtsal mimaride de göstermektedir. Ubeyd kültüründen etkilenen başka bir tarımsal gelişme alanı da Kuzistan'dır. Ubeyd'le çağdaş zaman diliminde burada, ilk köy dönemine ait kültür evreleri tespit edilmiştir. İlk evre olarak bilinen Çoga Maimi Geçiş evresi bulgu yetersizliği yüzünden belirgin

olmamakla, bu bölgede nüfus artışı, mercimek, arpa, buğday ve ketenin üretime girişleri ve buna bağlı olarak ekonomiyi etkilemesi söylenebilir. Tlole bu değişimleri sulu geçişle sonuçlandırmıştır. Sulu tarımın ve hayvan yetiştiriciliğinin gelişme aşamasına gelmesi ve insanları etkisi sonucu çıkan tuz basmasının iskân değişimine neden oluşu Bayat Evresi'nde bütün bu gelişmelerin kesintiye uğramasına sebebiyet vermiştir. Düzenli olarak ovaya yayılmış küçük yerleşmeler yerine, birkaç büyük merkez ortaya çıkmıştır. Bu da toplumsal tabakalaşmanın ve mesleki uzmanlaşmanın çıkmasına neden olmuştur. Yoğun tarımsal gelişmenin yaşandığı bir başka bölge ise Susyana Ovası idi. İlk Köy Dönemi, en az birinin keramik öncesi döneme ait olduğu birkaç yerleşimle temsil edilmekte olup 6.bin yılın ortasında 5. bin yılın başlarına kadar uzanan bir zaman dilimini kapsayan ilk Köy Dönemi sırasında nüfus belirgin biçimde artmıştır. 5. bin yılda Ubeyd 3 evresiyle yaşıt Orta Köy Dönemi ortaya çıkmış ve Susyana Ovasındaki yerleşmelerin sayısı ile birlikte nüfus da artmıştır. Ayrıca örgütsel bir toplum yapısı ile mesleki uzmanlaşma belirtileri açık bir şekilde görülmüştür. 5. bin yılın son iki yüzyılına tarihlenen ve geç/son Ubeyd'le çağdaş olan geç köy döneminde yerleşme sayısında bir azalma görülmüştür. Çoga Miş'den Susa'ya Geçiş dönemine ait 86 yerleşme bilinmekte olup bunların 58'i Susa Evresi'nin erken

bölümünü, 31'i geç bölümünü ve yalnızca 18 yerleşmede Son Susa Dönemi'ni yaşamıştır. Çoga Miş büyük ölçüde terkedilmiştir. Yeni bir yerleşme, Susa, ovanın batı bölümünde ortaya çıkmış olup toplumsal hayat da karmaşık hale gelmiştir. Ayrıca Cafferabad'da evlerle ilişki buluntular, bir dizi ev topluluğu orta avluyu çevreleyen ocaklı odalar ve mutfaklardan oluştuğu belirtilmiştir. Diğer maddi buluntular arasında, seçkinlerin veya bir kültürün ya simgeleri ya da belirtileri olarak yorumlanabilecek ince boyalı keramikler, mühürler, heykelcikler, boyalı keramik halkalar, delik boncuklar ve mallar bulunmaktadır. Ayrıca Susa'da etkileyici bir platform bulunmuş olup bu platforma bitişik olarak en az 1000 gömünün bulunduğu bir mezarlık tespit edilmiştir. G. Jahson Susa'daki geç köy dönemini, karmaşık, hiyerarşik olarak örgütlenmiş, akrabalık esaslı bir toplum olarak görmüştür. İktidar ve yarıcılık, mimaride veya maddi varlıklarda simgelenmiş olup bunlar ideolojik koşullarla meşrulaştırılmıştır. Susyana Ovası'nın derin bir Ubeyd etkisinde kaldığı ve 5. bin yılın sonunda bir çöküşe girdiği ortaya çıkmıştır. Öncü kent toplumunun çöküşü tarımsal üretimin düşmesidir. Buna neden olan olay ise sert bir iklimin ortaya çıkmasıdır. Böylece köylerin çoğu terk edilerek alan daralmış, sadece su boylarında sınırlı küçük alanlar kalmıştır⁹⁵.

⁹⁵ Pavel Dolukhanov, s. 355-369.

L. Şanlıurfa ve Çevresinde Ubeyd Dönemine Ait Yüzey Araştırmaları ve Kazı Alanları

Ulubağ Höyük

Şanlıurfa ilinin 7,5 km doğusunda, Ulubağ Köyünün 100 m kadar kuzeyinde yer alan **Ulubağ Höyük**, 3m yükseklikte 60m çapında alçak bir höyüktür. 1963 yılında, İstanbul Üniversitesi ile Chicago D.B.E'nün ortaklaşa gerçekleştirdikleri yüzey araştırması sırasında saptanmış olup yüzeyinden Halaf-Ubeyd geçiş, Ubeyd dönemlerini yansıtan çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

Urfa Merkez Höyük

Şanlıurfa il merkezinin sınırları içerisinde yer alan **Urfa Merkez Höyük'te**, 1947 yılında, A. Dönmez ve W. Brice tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmasında Ubeyd dönemi çanak çömlek parçaları bulunmuş ve Ubeyd kültürünün yörede hâkim olduğunu ortaya koymuşlardır.

Çamurlu Höyük

Şanlıurfa il merkezinin 10 km güneydoğusunda, kentten Akçakale'ye giden ana yolun doğusunda ve günümüzde terkedilmiş Çamurlu Köyünün olduğu yerde yer alan **Çamurlu Höyük**, N. Yardımcının 1992 yılı yüzey araştırmasında saptanmış olup yüzeyinden Ubeyd Dönemine ait çanak çömlek

parçaları toplanmıştır. Ayrıca höyüğün üzerinde bir cami kalıntısının olduğu tespit edilmiştir⁹⁶.

Çomak Höyük

Siverek İlçesi'nin 3 km güneybatısında Gözelek Köyü'nün güneyinde yer alan **Çomak Höyük**, alçak bir tepe olup çevresinde bazalt akıntıları mevcuttur. 1963 yılında İstanbul Üniversitesi ile Chicago D.B.E'nün ortaklaşa gerçekleştirdikleri yüzey araştırması sırasında saptanmış olup yüzeyinden Halaf-Uneyd geçiş evresi, Ubeyd sonrası 4.ve 3.bin buluntuları ele geçmiştir.

Surtepe Höyük

Şanlıurfa il merkezinin batısında, Birecik'in kuzey batında, **Surtepe Höyük**, 1989 yılında Algaze başkanlığındaki ekip tarafından yapılan yüzey araştırmasında bulunmuş olup höyüğün güney yamacından Ubeyd Dönemi boyalı ve yalın mal gruplarına ait parçalar ele geçmiştir.

Akarçay Tepe

Şanlıurfa il merkezinin güneybatısında, Birecik ilçesinin güneyinde, Akarçay Köyünün yanında yer alan **Akarçay Tepe**, 1989 yılında, G. Algaze yönetiminde yapılan yüzey araştırmasında yüzeyinden Ubeyd Dönemine ait buluntular toplanmıştır. Şanlıurfa ilini 44 km güneydoğusunda yer alan

⁹⁶ Nurettiğn Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırması*, I, s. 326-330

Harran'da yapılan yüzey araştırmaları 1947 yılında Dönmez ve Brice'in Klikya'dan Van'a kadar uzanan kazı çalışmalarında Ubeyd dönemini de içeren “Sülaleler Öncesi” dönem; bunun üstünde 3. bin yıl Akkad ve Ur III. Kültür dönemleri olduğunu göstermektedir.

Aşağı Yarımcı Höyük

Harran'ın kuzeybatısında, Aşağı Yarımcı Köyü'nün kuzeydoğusunda yer alan **Aşağı Yarımcı Höyük**, 1945 yılında S. Lloyd ve W.Brice tarafından bulunmuş olup ziyaret edilmiş ve yüzeyinden Ubeyd Dönemi anak çömlek parçaları bulunmuřtur⁹⁷.

Aşağı Beğdeş Höyük

Harran İlçesi'nin 10 km güneybatısında yer alan **Aşağı Beğdeş Höyük**, 1990 yılında N.Yardımcı yönetiminde yapılan yüzey araştırmasında saptanmış yüzeyinden yapılan toplamalardan Ubeyd Dönemine ait yerleşmenin varolduğu anlaşılmıştır.

Deren Höyük

Harran ilçesinin 9 km güneyinde yer alan **Deren Höyük**, 1990 yılında N. Yardımcı başkanlığında yapılan yüzey

⁹⁷Nurettin Yardımcı, “1990 Yılı řanlurfá Harran Ovası Yüzey Araştırmaları”, *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1992, s. 461-477; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oguz Tanında, “omak Höyük”, “Surtepe”, “Akarçay Tepe”, “Aşağı Yarımcı Höyük”, *TAY.*, III

araştırması sırasında saptanmış; elde edilen çanak çömlek parçaları içinde, Ubeyd türü parçalar analiz sonucu belgelenmiştir.

Tell Mahruk Höyük

Harran'ın güneyinde, Sugeldi Köyünün kuzeybatısında yer alan **Tell Mahruk Höyük'te**, 1989 yılında N. Yardımcı yönetimindeki ekip tarafından yüzey toplaması yapılmış ve toplananlar arasında Ubeyd Dönemi'ne ait çanak çömlek parçaları ele geçirilmiştir.

Tell İdris Höyük

Harran'ın 3 km güney-güneydoğusunda yer alan **Tell İdris Höyük**, 1989 yılında N. Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından yapılan yüzey araştırmasında, yüzeyinden, araştırmacılara göre Ubeyd Dönemi çanak-çömlek parçaları yoğun olarak ele geçirilmiştir⁹⁸.

Yeşerti Höyük

Harran'ın 10 km güneybatısında yer alan **Yeşerti Höyük**, 1990 yılında, N. Yardımcı yönetiminde yapılan yüzey

⁹⁸ Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırması*, I, s. 30-35, 38-41, 210-214; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, , “Tell Mahruk Höyük”, “Deren Höyük”, “Aşağı Beğdeş Höyük”, “Tell İdris Höyük” *TAY*, III

araştırmasında saptanmış olup, yüzeyinden Ubeyd dönemi çanak çömlek parçaları tespit edilmiştir⁹⁹.

Cümcüme Yerleşme No:6

Bozova ilçesinin batı-kuzeybatısında, Cümcüme Köyünün batısında yer alan **Yerleşme No:6**, düz bir yerleşme alanı olup, yüzeyinden çok sayıda el yapımı, mordan kırmızı ve kahverengine kadar değişen çeşitlemeleri olan, mat boyalı, Ubeyd tipi bezemeli parçalar toplanmıştır. Hamurlarında Saman katkının yokluğuna rağmen, kum ve mika katkı görülmektedir¹⁰⁰.

Beyaz Kaya Mevkii

Bozova ilçesinin kuzeybatısında yer alan **Beyaz Kaya Mevkii**, 1978 yılında İncesu Vadisi'nde yoğun bir yüzey araştırması yapan H. Kuhne, Şaşkan köylülerinin Beyaz Kaya olarak adlandırdıkları bu tepenin üstünde, çok sayıda Ubeyd boyalı malı çanak çömlek parçaları toplanmıştır. 1982–84 yılları arasında, Kurban Höyük kazı ekibi tarafından tekrar ziyaret edilmiş ve yüzeyinden kahve ve koyu kahverenkli, boya bezekli ve boyasız Ubeyd çanak çömleği bulunmuştur.

⁹⁹ Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırmaları*, I, s. 186-189.

¹⁰⁰ Savaş Harmanakaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Cümcüme Yerleşme 6” *TAY*, III.

Yaslıca Höyük

Bozova ilçesi, Yaslıca Köyünün kuzeybatı kesiminde, Cümcüme Köyünün 7.30 km güneybatısında yer alan Yaslıca **Höyük**, 1982–84 yılları arasında, Kurban Höyük kazıları sürdürülürken gerçekleştirilen yüzey araştırmasında bulunmuş olup Höyük Ubeyd döneminde de yerleşme alanı olduğu toplanan buluntularla anlaşılmıştır. Çanak çömlekte, bir iki parça dışında saman katkılılar egemendir. El yapımı kaplardan bazılarının, yavaş dönen çarkta bitirilmiş oldukları saptanmış olup kahverengi, kırmızı kahverengi ve kırmızı ile yapılmış balık kılçığı, çift meander gibi bezekler görülmektedir. Biçimlerde ise omurgalı yayvan kâseler, tabaklar ve depo kapları hâkimdir¹⁰¹.

M. URUK DÖNEMİ

Kent gelişimindeki en belirgin başarı Uruk adı verilen Ubeyd Döneminden sonraki dönem esnasında elde edilmiştir. Uruk, arkeolojik olarak, boyalı malların yerine geçen boyasız açık renkli çark yapımı keramikle ifade edilmektedir. Oates'e göre dönemin kronolojik yapısı, İlk Uruk M.Ö. 4670–3810 ve geç Uruk M.Ö. 3400–3200 şeklinde tarihlenmekte olup bu durumu

¹⁰¹ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Beyaz Kaya”, “Yaslıca” TAY, III.

Vertesalji M.Ö. 4100 ile 3400 arasında değişen biraz farklı bir tarihlendirme vermektedir. Maisels Uruk döneminin başlangıcını M.Ö. 4000 civarına tarihlendirmekte olup bu tarih Sümerologların verdikleri tarihle uyum içinde bulunmaktadır. Uruk evresini alt bölümlere ayırmakta kullanılan kronoloji göstergeleri, çanak-çömlek yapımı, mimari ve mühürcülükle bağlantılıdır. Geç Uruk'un özelliği, büyük miktarda yapılmış olan eğik kesilmiş ağızlı çanakların ortaya çıkmış olmasıdır. Hem damga hem de silindirik tipte mühürler oldukça yaygındır. Hayvan ve insanların yer aldığı sahneleri olduğu gibi, geometrik motifleri içeren tasarımları vardır. İlk kent devletleri İlk Uruk döneminde ortaya çıkmış olup en önemli değişmeler sosyopolitik alanda meydana gelmiştir. Ayrıca Uruk döneminin ilk evresinden itibaren Güney Mezopotamya'daki demografik süreçler büyük ölçüde siyasal etkenler tarafından denetlenmiştir. İlk Uruk, farklı bölge ve farklı ırmağ kollarına göre boyutlarının ağırlığı farklılaşan yerleşmiş toplulukların varlığıyla belirgindir. Kuzey bölgesinde küçük mezra, köy ve kasaba demetleri görülür. Daha büyük merkezler, birbirinden büyük yerleşimsiz alanlarla ayrılmış olarak, düzenli biçimde dağılmıştır. Ortadoğu Uygarlığının önemli bir merkezinin Susyana'nın doğmasına yol açan benzer bir gelişme, bir başka kentsel gelişme alanı olan Kuzistan'da ortaya çıkmıştır. Adams Kuzistan görece bağımsız

bir kentsel gelişim örneği olarak görülmektedir. Geç 5. bin yıl yıkımına neden olan bunalımdan sonra onu takip eden Uruk dönemi, devletin oluşumuna yol açan derin bir siyasal ve ekonomik ortaya çıkan yeniden yapılanmasıyla anlaşılmaktadır. Gregory Johnson, Orta Uruk döneminde, anıtsal yapılarıyla büyük idari merkezleri içeren bir yerleşme hiyerarşisinin ortaya çıktığını saptamıştır. Buna göre idari örgütlenme yerel mübadele ağını denetlemekte ve ek sistemini yönetmekteydi. Geç Uruk'ta siyasal olarak özerk ve birbirine düşman iki Soryo-Politik birimin ortaya çıktığı belirlenmiştir. Bütün bu yerlerde, bir nüfus kümelenmesinin ve buna bağlı olarak önemli bir artalanı denetleyen büyük kent tipi merkezlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Uruk dönemi, kültürel ve toplumsal bilgi mübadelesinde belirgin bir artışla simgelenmiştir. Bu bilgi patlamasının sonuçlarından birisi, Güney Mezopotamya'da kültürel etkilerin kent odaklarının ötesine yayılmasıydı. Bilgi devriminde çok daha önemli bir adım, yazının buluşuyla görülmüştür. Ağırlık ve sayı boncuğu olduğu zannedilen geometrik biçimli kil ve taş parçaların ortaya çıkışı, Ubeyd evresinin başlangıcına kadar geri gitmektedir. Geç Uruk döneminde yayılmış olan silindirik mühürler mülkiyeti depolamayı ve mal işlemlerini gösteren simgeler olarak görülmektedir. Yazının bulunuşu, uygarlığa giden yolda en

önemli bir gelişme olduğu için, bunun kültürel ve toplumsal sonuçları ortaya çıkmıştır. İnsanlar ilk kez kısa ve kolayca bilgi edinme olanağına kavuşmuşlardır. En eski yazılı belgelerin başlangıç işlevi, silindir mühürlerle aynı idi. Kayıt işlemleri yapılmaya başlandı. Özellikle bu kayıtların tapınaklarda toplanması, buraların hem özel hem de devlet mülkiyetine ilişkin siyasal, ideolojik ve ekonomik gücün bir araya geldiği merkezler olduğuna işaret eden bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Yazılı belgelerin ortaya çıkışı, bilim adamlarına bilgiye ulaşma olanağı yolunda büyük bir kapı açmış ve ilk kez, arkeolojik kalıntılar gerçekten söz söyler hale gelmiştir. İlk yazıların çözümlenmesi ekonomik, toplumsal, dinsel yaşama dair ve ardından da yerli yazarları kaydetmiş olduğu eski kabilelerin tarihi hakkında birinci el bilgi verme olanağı vermiştir. Bu yazılı belgeler, araştırmacılara eski toplumların sesini işitme, onların dillerini anlama olanağı sağlamıştır. Fakat bu eski dilleri yeniden oluşturma çabası doğrudan olmadığı için, araştırmacılar, ilk aşamadaki yazı sistemlerinin konuşulan dili gereğince yansıtmadığını ortaya koymuştur¹⁰².

¹⁰² Pavel Dolukhanov, s. 369-380.

N. Şanlıurfa ve Çevresinde Uruk Dönemine Ait Yüzey Araştırmaları ve Kazı Alanları

Köprülü Höyük

Şanlıurfa il merkezinin 12 km güneydoğusunda, Köprülü Köyü'nün olduğu yerde yer alan **Köprülü Höyük**, 1992 yılında N.Yardımcı'nın yüzey araştırmasında saptanmış olup araştırmacıya göre yüzeyinde Uruk çanak çömlekleri toplanmıştır. Ayrıca yerleşmenin yüzeyinde bozulmuş mimari kalıntılar tespit edilmiştir¹⁰³.

Sırım Höyük

Şanlıurfa'nın doğusunda yer alan, Sırım mahallesinin 1 km güneyinde yer alan **V 52-4/Sırım Höyük**'te, 1963 yılında yapılan yüzey araştırmasında, Uruk Dönemine tarihlenmesi şüpheli olan çanak çömlek parçaları bulunmuştur. İstanbul Üniversitesi ile Chicago Üniversitesinin ortak yürüttükleri araştırmada saptanan höyük üzeri geç devirlere ait taş kümelerle kaplıdır.

¹⁰³ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Köprülü Höyük” TAY, III

Umer/Omur Tepe

Şanlıurfa il merkezinin 13 km güney-g.doğusunda yer alan **Umer/Omur Tepe**, 1947 yılında A. Dönmez ve W. Brice tarafından saptanmış olup yüzeyinden boya bezekli parçalar toplanmıştır. N. Yardımcı'nın 1992 yılı araştırmasında ise Uruk dönemi çanak çömlek parçaları ele geçmiştir.

Çamurlu Höyük

Şanlıurfa il merkezinin 10 km güneyoğusunda, Çamurlu Köyünün olduğu yerde yer alan **Çamurlu Höyük** 1992 yılında N. Yardımcı'nın yüzey araştırmasında, höyükten Uruk dönemi çanak çömlek parçaları toplanmıştır. Höyüğün üzerinde eski bir cami kalıntısının durduğu belirtilmektedir¹⁰⁴.

Tell Magrum Höyük

Harran'ın güneydoğusunda yer alan **Tell Magrum Höyük**, 1989 yılında N. Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından Son Kalkolitik Çağın Uruk Dönemine tarihlenen çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

Tell Mahruk

Harran'ın güneyinde, Sugeldi Köyünün kuzeybatısında yer alan **Tell Mahruk**, 1989 yılında N. Yardımcı başkanlığındaki

¹⁰⁴Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırması*, I, s. 245, 326-330; Savaş Harmanakaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Sırrın", "Umer/Omur Tepe Höyük", "Tell Magrum" TAY, III

ekip tarafından yapılan araştırmada yüzeyinden Uruk dönemi çanak çömlek parçaları toplanmıştır. Şanlıurfa ilinin 44 km güneydoğusunda yer alan **Harran**'daki ilk araştırmalar 1947 yılında Dönmez ve Brice'nin Klikya'dan Van Gölü'ne kadar uzanan yüzey araştırmalarına dayandırmaktadır. 1959'da ise Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsünden D.S. Rice, höyükte kazı çalışmalarına başlamıştır. Kazılarda Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerin içeren “Sülaleler-öncesi” dönem; bunun üstünde 3. bin yıl kalıntıları ilk Sülaleler II. ve III. Dönemi; en üstte ise geç 3. bin Akkad ve U. III, kültür dönemleri olduğunu göstermiştir¹⁰⁵.

Aşağı Yarımca Höyük

Harran'ın kuzeybatısında, Aşağı Yarımca köyünün kuzeydoğusunda yer alan **Aşağı Yarımca Höyük**, 1945 yılında S. Lloyd ve W. Brice tarafından bulunmuş ve 1989 yılında N.Yardımcı'nın araştırmasında tekrar ziyaret edilerek Uruk Dönemine ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

Bagiyetepe

Harran'ın doğusunda, Balkır Köyünün 700 m. kuzeybatısında yer alan **Bagiyetepe**, ilk defa 1990 yılında, N.

¹⁰⁵Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırması*, s. 35-41; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Tell Mahruk” TAY, III.

Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından saptanmış ve yüzeyinden Uruk dönemine ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır. Ama Uruk dönemi malları hakkında bir bilgi verilmemektedir.

Zeytin Bahçeli Höyük

Birecik ilçesinin 3 km güneyinde, Mezraa Köyünün 1,4 km kuzeyinde yer alan **Zeytin Bahçeli Höyük'te**, Algaze başkanlığında gerçekleştirilen araştırmada yüzeyinden toplama yapılmış, Uruk dönemine ait devrik ağızlı kâseler, konik biçimli kaplara ait parçalar bulunmuştur.

Tiladir Tepe

Birecik ilçesinin güneyinde, Ziyaret Köyünün 700 m kuzey-kuzeydoğusunda yer alan Tiladir **Tepe**, L. Woolley tarafından bulunmuş ve Tell Ziguret adıyla saptanmıştır. 1989 yılında, G. Algaze yönetiminde Höyük, yüzeyi sistemli olarak üç bölüme ayrılarak toplanmıştır. Toplamada Uruk Dönemi devrik ağızlı kâse parçaları toplanmıştır. Tiladir Tepe Uruk Dönemi buluntuları, yöredeki Şadi Tepe, Komeçli ve Kum Ocağı Uruk Dönemi yerleşme yerlerinde ele geçen buluntulardan daha eskiye tarihlenmektedir.

Beyaz Kaya Mevkii

Bozova ilçesinin kuzeybatısında, Şaşkan Köyünün 1,7 km güneyinde yer alan **Beyaz Kaya Mevkii'nde**, 1978 yılında

İncesu Vadisinde yoğun bir yüzey araştırması yapan H. Kuhne, Şaşkan Köylülerinin Beyaz Kaya olarak adlandırdıkları bu tepenin üstünde Uruk Dönemine ait çanak çömlek parçaları toplamıştır. 1982–84 yılları arasında, Kurban Höyük kazı ekibi tarafından tekrardan ziyaret edilerek, emzikli tipik Uruk kaplarının yanı sıra bazaltdan öğütme taşları, yüzeyden toplanmıştır.

Yaslıca Höyük

Bozova ilçesi, Yaslıca Köyünün kuzeybatı kesiminde Cümcüme Köyünün 7.30 km güneybatısında yer alan **Yaslıca Höyük**, 1982 –84 yılları arasında Kurban Höyük kazıları sürdürülürken gerçekleştirilen yüzey araştırmasında saptanmış ve yüzeyinden Uruk- öncesi dönemlere tarihlenen yerleşim, İlk Tunç Çağı sonrasında Orta Çağa kadar devam etmektedir.

Toprakkale Höyük

Siverek ilçesinin batısında, Kazo Köyünün 2.5 km kuzeyinde yer alan **Toprakkale Höyük**, 1977 yılında Özdoğan başkanlığındaki ekip tarafından saptanmıştır. Koyu yüzlü açkılı, saman yüzlü, Uruk ince, Uruk kaba mal gruplarına ait parçalar bulunmuştur¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Aşağı Yarımca”, “Bagitepe”, “Zeytin Bahçeli Höyük”, “Tiladir”, “Beyaz Kaya

R. Tunç Çağı (m. ö. 3000–2500)

Tunç çağı Erken Tunç Çağı (M.Ö. 3000 – 2500), Orta Tunç Çağı (m.ö.2500–2000), Geç Tunç Çağı (m. ö.2000–1200) diye ayrılmaktadır. Besin üretimi alanında olduğu gibi, metal işleme alanında da teknolojik gelişmelerin her bölgede aynı zamanda olmadığına, Tunç Çağının Anadolu’da M.Ö. 3000’de; Girit’de, Ege Adalarında ve Yunanistan’da 2500–2000’de; Avrupa’da ise 1200 yıllarında başladığını birçok arkeolojik araştırma ve kazı sonucunda öğrenmekteyiz. Anadolu’da M.Ö. 3000–1200 yılları arasında ele alınan Tunç Çağı, kazılarda bulunan çanak çömleğin niteliğine, yerleşim yerlerinin sosyo-ekonomik yapılarına, üretimde ve inşaat alanında kullanılan teknolojinin düzeyine göre, üç evreye ayrılmaktadır¹⁰⁷. Bu dönem Kalkolitik Çağın sonlarında bakırın kalayla karıştırılması sonucunda yeni bir maden olan Tunç elde edilmiş ve bu döneme de Tunç Çağı adı verilmiş olup tunç madeninin alet ve kap yapımında kullanılmaya başlaması 3. binin başlarına rastlamıştır. Mezopotamya ve Mısır’da tunçtan eserlerin yapılmaya başlandığı sıralarda (M.Ö.4.binin sonu) yazı icat edilmiş olduğundan bu ülkeler için Tunç Çağı deyimini yerine yazılı belgelerden elde

Mevkii”, “Yaslıca”, “Toprakkale Höyük”, *TAY.*, III; Nurettin Yardımcı, I, s. 167-172, 310-312.

¹⁰⁷ Hasan Tahsin Uçankuş, s. 272.

edilen kronoloji ve sınıflandırmalar kullanılır. Buna karşılık yazıyı henüz kullanmayan Anadolu, Hellas (Yunanistan), Balkanlar ve Avrupa gibi bölgeler için Tunç Çağı deyimi geçerli olmuştur¹⁰⁸. Yukarıda da anlatıldığı gibi Tunç Çağı; üç ana evreye ayrılmaktadır. 1. Erken Tunç Çağı (M.Ö. 3000 - 2500):

Bu dönemde çoğunlukla Neolitik ve Kalkolitik Çağın Tarıma dayalı köy kültürü sürdürülmüştür. Tunç alet kullanımı çok yaygın değildir. bu dönemde en büyük teknolojik buluş “Kağnı Tipi İki Tekerlekli Araba”dır¹⁰⁹. İlk örneklerini Mezopotamya sanat tasvirlerinde gördüğümüz bu arabalar dört tekerlekli olup öküzler tarafından çekilmekte idi. Tekerlekler kağnılardaki gibi disk şeklindeydi¹¹⁰. Bu dönemde siyasal denetimin de etkisiyle, sosyal yapıda önemli değişikliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Buna bağlı olarak da Aşağı Mezopotamya ve Güneybatı İran’da Sümer ve Elam gibi devletlerde belirmeye başlamıştı. Bu gelişmeleri, M.Ö. 4. bin yılları sonunda yazının keşfi takip etti. Yazıyla birlikte, kimi hammaddelere olan gereksinimle ilişkili olarak ticarete duyulan büyük ilgi nedeniyle dışa açılım arttı ve kültür etkileşimi ile birlikte diğer dönemlere nazaran daha dayanıklı ve ileri bir teknolojiyle yapılan aletler yeni bir çağın

¹⁰⁸ Ekrem Akurgal , s. 11.

¹⁰⁹ Hasan Tahsin Uçankuş, s. 272.

¹¹⁰ Ekrem Akurgal, s. 11.

başlamasına olanak sağlamıştır. Ama Anadolu’da ortaya çıkan bu gelişmelerin arkasında kalacak metropol niteliğindeki, eskinin köylerinden daha gelişmiş kasabalar çevresinde kümelenen bir kültürle bölgeler daha çok doğal sınırlarla belirlenmiştir. Doğu Anadolu’da kültür açısından bir birlik söz konusu iken; Batı, Orta ve güneydeki bölgeler farklı kültürlere sahne olmuştur. İlk Tunç Çağı da dediğimiz Erken Tunç çağı; İlk Tunç I, İlk Tunç II, İlk Tunç III olmak üzere 3 evreye ayrılmıştır. Anadolu’nun batı kesiminde ani bir kültür kesintisinden söz edilemez. İlk Tunç Çağ Anadolu kültürleri, kuzey batıdan gelen bir takım göçler sonucunda Geç Kalkolitik Çağ’da ortaya çıkmaya başlayan kültürlerin gelişimini oluşturur. Doğu Anadolu’da ise yepyeni bir kültürün ortaya çıkmasına neden olacak büyük bir göçe sahne olur. 2. Orta Tunç Çağı (m.ö. 2500–2000) Anadolu, Erken Tunç Çağında uzun süren bir duraklamadan sonra, ekonomik yönden yeniden parlak bir dönem yaşamaya başladı. Yazı daha bilinmemesine rağmen, bölgeler arası ticaret gelişmiş ve tunç aletlerin kullanımı yaygınlaşmıştı. Orta Tunç Çağının en önemli teknolojik aşaması “Çömlekçi Çarkının Buluşu”dur. Bu buluş, ekonomik gelişme aşamasında, Pazar için üretimin ilk adımı sayılabilir. Üretimde ve ticaretteki gelişme sonucu, yeni bir sosyal örgütlenme düzeyine ulaşılmış ve Anadolu’nun ilk şehir devletleri kurulmuştur. Anadolu’da Hattiler etkin idi. Hattiler de

M.Ö. 2500–2000 tarihleri arasında, küçük şehir devletleri biçimde yönetiliyordu. Orta Anadolu’da Tunç Çağının en önemli yerleşmelerine Kültepe–Kaniş ve Karumu gösterilebilir.

Anadolu’da Erken Tunç Çağı’ndan bu yana, 500 yıl süren barış ortamı, M.Ö.2000 yıllarına doğru, dışarıdan gelen büyük bir göç dalgasıyla son buldu. Avrupa’nın ve Asya’nın kuzeyinde oturan Hint–Avrupalılar, pek de iyi bilinmeyen bazı sebeplerle, M.Ö. 2250–2000 yılları arasında, Atlantik kıyılarından Hindistan’a kadar uzanan geniş bir alan içinde güneye doğru göç ettiler. Bu büyük göçlerle birlikte, adlarını sonradan almış olan Germenler, Latinler ve Hellenler gibi kavimler bugünkü yurtlarına gelerek yerleşmişlerdir. Kimmerler, İskitler, İranlar ve Hintlilerde, değişik göçlerle şimdiki yerlerine geldiler. Bu arada Anadolu’ya göç edenlerin bir bölümü balkanlardan Boğazlar yoluyla, bir bölümü de Kafkaslar’dan aşarak Anadolu’ya girdiler. Balkanlardan gelen kavimler arasında Trasyalılar ve Thraklar söylenebilir. Hititlerin ve onlarla gelen başka kavimlerin Kafkasya üzerinden geldikleri genellikle kabul edilir. Onların boğazlar yoluyla, **ya da** Hazar Denizi’nin güneyinden, Elam üzerine geldiklerini düşünenlerde vardır. Hititler, Anadolu’ya yerleşince M.Ö. 2000 yıllarında burada daha önce kurulmuş olan şehir devletlerini birer birer ele geçirdiler. Alacahöyük, Alişar ve Kültepe gibi **birçok** Orta Anadolu yerleşmesinde, bu dönemde

görünen büyük yangın tabakası bu sürecin ve olayın kanıtıdır¹¹¹. Bu çağda Anadolu'da kentler oldukça gelişmiş bir özelliğe sahip olup, beylikler tarafından yönetiliyordu. Bu devletçiklerin en önemlileri Kızılırmak kavisi içerisindeki Hatti rahip beylikleri ile Çanakkale yakınındaki Troia II krallığı idi. Böylece Orta Tunç Çağında Anadolu'nun **birçok** merkezi, Prehistorik Dönem'den çıkmış, Protohistorik yani ön tarih sürecine girmiştir¹¹². M.Ö. 2.bin yılın başlarında Tunç Çağının orta evresine girilir. Orta Tunç Çağının en önemli özelliği Anadolu ile Mezopotamya arasında başlayan ticaret ve bunun sonucunda da yazının Anadolu'ya girişidir. Anadolu ile Mezopotamya ve Kuzey Suriye arasında, kökleri keramiksiz Erken Neolitik Çağın doğal cam (Obsidien) ticaretine kadar uzanan, çok eski bir ilişkinin varlığı bilinmekle beraber, doğal cam ticaretinden başlayarak, maden ticaretine doğru gelişen sistem bu defa ters yönde işlemeye başlamış olup kalay gereksinim duyulan maden olmuştur. Tunçtan silah, alet ve eşya yapımı için gerekli olan kalay Anadolu'da olmadığı için önceleri kalayın yerine arsenik kullanılıyordu. Bu madenin hem işleyişi hem de insan sağlığı için tehlikesi olduğu için kalaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu durum Asurlular tarafından Anadolu pazarına getirilmiş ve kalay

¹¹¹ Hasan Tahsin Uçankuş, s. 272.

¹¹² Ekrem Akurgal, s. 11.

madeninden başka; kumaş, giysiler insanların beğenisine göre pazar ortamı bularak bunların karşılığında altın, gümüş, bakır, bronz ve değerli kereste yükleyip götürülüyordu.

M.Ö. 1900'lerde Anadolu'da Asurlu tüccarlar tarafından birçok pazar yeri, ticaret merkezi kurulmuştu. Bunların büyüklerine, Asurca "Karum", küçüklerine de "Uabartum" deniliyordu. Karum, Kara Ticareti Limanı anlamına, Uabartum ise Konukevi ve Konaklama yeri anlamına geliyordu. En büyük ticaret limanı Kayseri yakınındaki Kültepe'de eski Kaneşa'nın yanında kurulmuştu. Kaneşa aynı zamanda güçlü bir Hatti Beyliği'nin de merkeziydi. Hattili beyler ve halkı, daha büyük, daha yüksek, daha eski bir höyükteki şehirde, kale içinde, saraylarda, tapınaklarda ve evlerde yaşarlardı. Asurlu tüccarlar ise bu kalenin, bu şehrin etrafını bir yarımaya gibi çeviren düz yerleşme yerinde, Karum'da yaşar, ticaret yaparlardı. Bunun da etrafı kaleyle çevriliydi. Burada tüccarların evleri, işyerleri, depoları, atölyeleri ve arşivleri vardı. Pazar burada kurulur, alışveriş burada yapılır, kayıtlar burada tutulur, tabletler burada saklanırdı. Şanlıurfa karum alanındadır¹¹³. Kaneş Karumu, ayrıca diğer karumların merkezi olması yanında önemli ve güçlü bir Beyliğin de merkeziydi. Tüccarların güvenliği ve huzuru beylerden sorulurdu. Anlaşmazlıklara ve yerliler arasındaki sorunlara beyler

¹¹³ Hasan Tahsin Uçankuş, s. 272.

bakar ve çözüm önerirdi. Beyler'den hiçbir şey saklanmaz ve esirgenmezdi. En güzel hediyelerle tüccarlar tarafından mükafatlandırılırlardı. Beyler aileleriyle, yöneticileriyle ve yardımcılılarıyla Kaneş'deki saraylarda, kışlalarda, tapınaklarda ve büyük evlerde otururlardı. Beylerin ve halkın önemli bir kısmı Hattili, bir kısmı da Hurrili idi. Sonradan bu beyliklerin saraylarına, okuma yazma bilen, daha bilgili ve daha akıllı bazı Hititliler girerek; bu sarayların yönetimini önce içeriden, sonradan da dışarıdan ele geçirerek Kaneş'i, Hitit Devletinin il merkezi haline getireceklerdir¹¹⁴.

P. Hitit İmparatorluğu (M.Ö. 1450 –1200)

Hitit tarihinin son dönemi M.Ö. 1400 yıllarında başlamaktadır. Bu tarih aynı zamanda Tunç Çağının sonlarına rastlamaktadır. Bu dönemde Hitit İmparatorluğunu büyük bir güç olarak kuran I. Şuppiluliuma (m.ö.1380–1340) idi. Bu kral ülkenin sınırlarını Kuzey Suriye etki alanını da Kuzey Mezopotamya ve Hurrilerin M.Ö. 1500 yıllarına doğru kurmuş oldukları Mitani'ye kadar genişletti. Doğu Anadolu'nun batı kesimindeki Hurri kökenli İşuva Krallığını eline geçirdi. Torunu Muvatalli (M.Ö. 1310–1282) zamanında Mısır Firavunu II. Ramses ile Suriye egemenliği için ünlü Kadeş Savaşı M.Ö. 1285

¹¹⁴ Firuzan Kınal, s. 36-37.

yılında yapıldı. Bu dönemde krallığın merkezi Tarhuntaşsa'ya taşındı. Ancak muvatlı'den sonra 3. Murşilli adıyla tahta çıkan Urhi Teşup (M.Ö.1282 –1275) ilk iş olarak başkenti tekrar Hattuşa'ya nakletti. II. Ramses'le dünya tarihinin, iki büyük devlet arasında imzalanmış ilk siyasal antlaşmasını gerçekleştiren III. Hattuşili (M.Ö. 1275–1250) ve IV. Tudhaliya (M.Ö. 1250 – 1210) gibi son güçlü Hitit hükümdarlarını izleyen yıllarda imparatorluk hızla yıkılmaya yüz tuttu. Anadolu'nun kuraklık ve kıtlık içinde yaşadığı bu döneme ilişkin fazla bir bilgi olmamakla birlikte, başkent Hattuşa'nın ağır bir yangınla yıkıma uğradığı bilinmektedir. M.Ö. 1200 yıllarından hemen sonra meydana gelen bu yıkımın Karadeniz dağlarının kavgacı insanları Kaşkalar tarafından yapıldığı sanılmaktadır¹¹⁵.

Kültür bakımından baktığımız zaman eski Hitit kültürünün bir devamı olmakla birlikte bu dönemde gerek mimarlık ve gerekse betimleme sanatında imparatorluğa yakışan anıtsallıkta eserler ortaya konmuştur. Hitit İmparatorluk Çağının en görkemli anıtı bizzat başkentleri Hattuşa'dır. Ayrıca Hitit dini çok Tanrılı olup tanrılar değişik kökene sahiptir. Kendilerini Neşalı olarak adlandıran Hititler çivi ve resim yazısı olmak üzere

¹¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Birgit Brandau, Hartmut Schickert, *Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, çev. Nzife Mertoğlu, Ankara 2003, s. 225-230.

iki tür yazı kullanıyorlardı. Çivi yazısı kil tabletler üzerine, resim yazısı ise anıtlar ve mühürler üzerine yazılmıştır. Bunların yanında Luwca, Hurca ve Hattice gibi diller de kullanıyordu. Luwca ve Palaca, Hititçe gibi Hint–Avrupa kökenliydi. Daha sonra ortaya çıkacak Urartuca ile bir akrabalığı bulunan ve Hitit dili üzerinde de etkileri görülen Hurca'nın hangi dil ailesine girdiği belli değildir Ancak bunun da eski Anadolu dillerinden biri olduğu belirtilmektedir. İmparatorluk çağında Hitit Seramiği eski dönemlerdekine kıyasla hem teknik ve hem de üslup yönünden oldukça gerilemiştir. Buna rağmen, hayvan biçimli kazılar hala yapılmaktadır. Orta Anadolu'dan, güneyde Akdeniz kıyılarına, doğuda da Elazığ'ın doğu sınırlarına kadar yayılan bu seramikler oldukça seri bir üretimin ürünleridirler¹¹⁶.

Q. Urfa ve Çevresinde Tunç Çağına Ait Yüzey Araştırmaları ve Kazı Alanları

Kazane Höyük

Şanlıurfa ilinin yaklaşık 4 km güneydoğusunda yer alan **Kazane Höyük'te**, 1992 yılındaki ön çalışmaların ardından başlayan kazı çalışmaları halen P. Wattenmaker başkanlığında sürdürülmektedir. Kazı çalışmaları üç ana alanda yapılmaktadır. Kazane ilk olarak Halaf döneminde kurulmuş ve Orta Tunç

¹¹⁶Birgit Brandau, Hartmut Schickert, s. 225-230

Çağına kadar sürekli iskân görmüştür. Yerleşme yerinde İlk ve Orta Tunç Çağına ait kalıntılar ortaya çıkartılmıştır.

Kurban Höyük

Bozova ilçesine bağlı Cümcüme Köyünün 2 km batısında, Fırat Nehrinin güney kıyısında yer alan **Kurban Höyük**, 1975 yılında Ü. Serdaroğlu'nun Aşağı Fırat Havzasında yürüttüğü araştırmalar sırasında bulunmuş. 1977'de yapılan yüzey araştırmasında ve 1980–84 yılları arasında L. Marfoe başkanlığında yapılan kazıda, Erken İlk Tunç Çağına, Orta–Geç İlk Tunç Çağına ve İlk Tunç–Orta Tunç geçiş çağına ait buluntular tespit edilmiştir. Orta–Son Halaf dönemiyle başlayan yerleşim alanı, tunç Çağıyla devam etmiştir. Yonga, dilgi ve yumrular üzerine yapılan çentikli, delici, kalem gibi aletler daha önceki dönemlerdeki alet tipleriyle benzeşmektedir. Çakmak taşından Kenani dilgiler Son Kalkolitik'te başlayıp, İlk Tunç'ta devam eder. Höyükte saptanan en eski kültür katmanı Orta-Son Halaf'tır. En geniş yerleşme ise, İlk Tunç Çağ kültürü büyük kerpiç tuğladan yapılmış yapılar, evler, kaldırım taşlı sokaklar, sıvalı tabanlar ve ocaklarla temsil edilmektedir. Ayrıca kazı çalışmaları sonucunda tunç iğneler, işlenmiş kemikler, taştan dibekler, pişmiş topraktan yapılmış bina modelleri bulunmuştur.

Hassek Höyük

Siverek ilçesinin ve Adıyaman–Şanlıurfa il sınırını çizen Fırat Irmağının üstündeki Tille Köprüsünün 3.5 km doğusunda yer alan **Hassek Höyük**, ilk kez 1977 yılında M. Özdoğan başkanlığında yüzey araştırması sırasında saptanmıştır. Hassek höyükte tabakalanma en eski yerleşme dönemi olan Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı olmak üzere iki ana döneme ayrılmaktadır. I. katman Son Kalkolitik dönem katmanıdır. Bunun üstündeki II. Kültür katmanı İlk Tunç Çağına tarihlendirilmektedir. Höyüğün ortasında bulunan ve Kalkolitik yapıyı keserek ana toprak üstüne yapılmış olan büyük taş yapı, İlk Tunç Çağı I. katmanının son evresinden kalmadır. Doğu yamacındaki öbür İlk Tunç Çağ yapıları küçük boyutlarda ve bazalt **ya da** kırık taş temelden oluşmaktadır. Höyüğün batı yamacında ise, İlk Tunç çağ yapılarının yerini aynı dönemin çocuk küp mezarları almaktadır. Kalkolitik Dönem'deki çanak çömlek geleneğinin İlk Tunç Çağda da sürdüğü görülmektedir. Saklı astar bezemeli, üsttü mühür baskılı çanak çömlekler, silindirik mühürler, amulet özelliği gösteren uçluklar, İlk Tunç çağ kültürü buluntularıdır. Höyüğün 1 km kadar batısındaki İlk Tunç Çağ mezarlığı, Hassek Höyük yerleşmesinde yerleşme dışı bir ölü gömme geleneği olduğunu göstermektedir. Ölülerin yanına, çoğunluğu çanak çömlek ve madeni iğnelerden oluşan ölü

armağanları bırakıldığı görülmektedir. Bu durum o dönem de yaşayan insanların inanç biçimlerini belirttiği ve ölümden sonra da hayatın devam ettiğinin kanıtıdır. Höyükte yaşamın, depremin meydana getirdiği yangından sonra sona erdiğini ve daha sonra İlk Tunç Çağında tekrar iskân alanı olduğu araştırmalarla tespit edilmiştir. Höyük ayrıca, avlulu büyük evleri, pişmiş toprak ve çok sayıda taştan silindir mühürleriyle dönemin ilgi çekici merkezlerindedir.

Lidar Höyük

Bozova ilçesinin 23 km kuzeybatısında ve Fırat İramağının doğu kıyısında yer alan **Lidar Höyük**, 1977 yılında saptanmış. 1979 yılında su altında kalana dek H. Hauptmann yönetimindeki ekip tarafından kazılan höyükte, Kalkolitikle başlayıp Orta Çağ başlarına kadar bir yerleşimin olduğu çıkan buluntularla anlaşılmıştır. Kazıda özellikle İlk Tunç Çağı ve M. Ö. 2. bin yıl tabakalar önemli bulgular vermektedir. Böylece Lidar höyüğün asıl önemini İlk Tunç Çağda ve Orta Tunç çağda kazandığını görmekteyiz. İlk Tunç çağ kültürü höyükte geniş ölçüde araştırılmakta olup kerpiç mimari, çanak çömlekler ve küçük buluntularla temsil edilmiştir. Birkaç tabanlı kerpiç mimari İlk Sülaleler dönemine tarihlenmektedir. Höyüğün batı yamacındaki kazı çalışmalarında, İlk Tunç çağdan kalma iki mezarlık ortaya çıkartılmış ve mezarlıkların içinde ele geçen

değişik hediyelerin, toplumsal sınıflar arasındaki farklılaşmayı yansıttığı araştırmalar sonucu kesinlik kazanmıştır. Ayrıca yine Höyüğün çevresinde yapılan kazılarda, İlk Tunç Çağına ait fırınlar kompleksi ortaya çıkartılmıştır. Hal biçimli üç fırın ve beş ocak İlk Tunç Çağda kullanılan fırınların çeşitliliğini göstermesi açısından önem arz etmektedir¹¹⁷.

1978 yılında kazılarına başlanan ve Şanlıurfa sınırları içinde yer alan **Kurban Höyük, Hassek Höyük ve Lidar Höyük** yerleşme yerleri, o dönem insanların yaşayışları, inançları ve sosyo-ekonomik yapıların çıkan buluntularla yansıtması hem Şanlıurfa tarihi öncesine hem de tarih çağlarına ilişkin önemli sonuçlar ortaya koymuşlardır¹¹⁸.

Zeytin Bahçeli Höyük

Birecik ilçesinin 3 km güneyinde, mezraa köyünün yaklaşık 1.4 km kuzeyinde yer alan **Zeytin Bahçeli Höyük**'te ilk sistemli çalışmalar 1987-90 yılları arasında Dr. Guillermo Algaze ve ekibi tarafından yapılmış olup Zeytin Bahçeli Höyük dahil, 85 sit alanı tespit edilmiştir. Yapılan incelemelerde höyüğün M.Ö.3500 yıllarından M.S.13 yy'a kadar yerleşim gördüğü

¹¹⁷ Harald Hauptmann, "Lidar Höyük", Eczacıbaşı Sanat ansiklopedisi, 2, İstanbul 1997, s. 1115-1116

¹¹⁸ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Kazane", "Kurban", "Hassek", "Lidar", *TAY*, III.

anlaşlmıştır. Yüzeyden toplanan keramikler işlevleri ve aynı işlevde olsalar bile, formları açısından farklılıklar göstermektedir. Pişirme kapları, Orta Anadolu'da Eski Tunç Çağında üretilen keramik türüne dahil edilen bu tip kapların ağız kenarlarında üçgen tutamakları bulunmaktadır. Saman katkılı basit kaplar, Zeytin Bahçeli Höyüğün Prehistorik Dönem yüzey buluntuları arasında bir grubu, ilk defa Braidwood tarafından örnekler verilmiş ve Abay tarafından değerlendirmeye koyularak özellikleri hakkında bilgi edinilmiştir. Plain Simple Ware olarak adlandırılan keramikler, Zeytin Bahçelide bulunan Erken Tunç Çağı türü kaplar pembeden, kahverengi sarıya kadar çeşitli hamur renklerine sahip olup bazı örneklerde kazıma ve boyama tekniği ile yapılmış süslemeler bulunmaktadır. Caliciform tipinde çanak çömlek parçalarının bu bölgede bulunmasının nedeni Abay tarafından Kuzey Mezopotamya'da Akad Döneminde, Orta Fırat ve Kuzeybatı Suriye'nin Anadolu ile ticari ilişkisini varlığına bağlamaktadır. Son derece ince cidarlı, katkı maddesi olmayan bir hamur yapısına sahip ve çok yüksek ısıda pişirilerek elde edilen bu cins keramiğin örnekleri, Zeytin Bahçeli Höyükte bulunmuş olup en erken örnekleri Kurban Höyük IV'e tespit edilmiştir. Höyük'te yüzeyde bulunan metalik kaplar arasında, benzer örneği Hayaz Höyük'te bilinen bardak formunda bir tipe ait gövde ve ağız parçası, son derece ince cidarlı bir dip ve bir

adet kaide ele geçirilebilmiştir. Bunların benzerleri Kurban Höyükte de bulunmuştur¹¹⁹.

Nevali Çori Höyük

Hilvan ilçesinin batısında, Kantara Köyünün 750 m k.batısında yer alan **Nevali Çori Höyük**, 1987’de H.G. Geben yönetimindeki yüzey araştırmaları sırasında bulunmuştur. 1983’ten 1991 yılları arasında H. Hauptmann başkanlığında ve Urfa Müzesi tarafından ortaklaşa kazı çalışmalarına başlanan höyüğün ilk yerleşim tarihi Neolitik Döneme kadar gitmekle beraber, kazılarda ele geçen buluntuların analizi neticesinde, bu yerleşme yerinin İlk Tunç Çağı I. de de iskân gördüğü anlaşılmıştır.

Hacinebi Höyük

Birecik ilçesinin 5 km kuzeyinde yer alan **Hacinebi Höyük**, G. Algaze yönetimindeki ekip tarafından saptanmış. 1992 yılında itibaren de G. Stein başkanlığında kazı çalışmalarına başlanarak, 1996 yılında yapılan çalışmalarda höyüğün tabakalanması sıralanmış ve M.Ö. 3100- 2700 yıllarına ait İlk Tunç Çağı mezarları yapılan değerlendirmeler sonucunda ortaya koyulmuştur.

¹¹⁹ Abdullah Deveci, Yalçın Mergen, “Zeytin Bahçeli Höyük 1998: Ön Araştırma Raporu, *Ilisu Ve Karkamış Baraj Gülleri Altında Kalacak Ark. Kültür Varlıkların Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları*, s. 97-102.

Titriş Höyük

Bozova ilçesine bağlı **Titriş Höyük**, 1981–82 yıllarında Şanlıurfa müzesi Müdürü Adnan Mısır başkanlığında yapılan kazı çalışmalarının genel sebebi; buradaki yerleşim alanı ile ilgili olarak plan ve katalog yapmakla birlikte çıkan buluntuları ana hatlarıyla değerlendirmeye yöneliktir. M.Ö. 3000–2000 yılı eski Tunç Çağına tarihlenen bu nekropolde 38 mezar açığa çıkarılmış ve 150 adet eser elde edilmiştir. Gömü hediyeleri olarak bulunan bu küçük buluntular arasında türban başlı iğneler, gümüş yüzükler, midye kabuğundan yapılmış kolye ve küpler, pişmiş topraktan yapılmış desenli vazolar, kâseler, bardaklar, kaplar Titriş Mezarlığının erken sülaleler III. Devrine tarihlendiğini kanıtlayan kalkerden yapılmış bir silindir mühürle kesinlik kazanmıştır. Tam bu buluntular ve mühürlerde tasvir edilenlerin şekil özellikleri erken sülaleler devrinin bütün özelliklerini taşıdığını göstermektedir. Höyük çok tahribata uğramasına rağmen Titriş Höyük kazısı ilk Tunç çağı ölü gömme adetlerine bir ışık tutmuş nitelikte olup mezarların yerleştiriliş şekli, doğudan batıya doğru ve baş doğuya yönelik bir şekilde olduğu tespit edilmiştir¹²⁰.

¹²⁰ Kültür ve Turizm, Şanlıurfa ‘1997, s. 121; Kürkçüoğlu, “Şanlıurfa’da Yapılan Arkeolojik Araştırmalar, **Kazılar ve Sınırları İçindeki Sit Alanları**”, s. 93.

Seferköy Höyük

Harran ilçesinin 6,5 km güneyinde yer alan **Seferköy Höyük**, 1990 yılında N. Yardımcı yönetimindeki ekip tarafından tespit edilmiş olup yüzeyinden toplanan çanak çömlek parçalarından yerleşmenin son kalkolitik Çağ'la başlayıp Tunç Çağında da devam ettiği tespit edilmiştir.

Tell Magrum Höyük

Harran'ın Güneydoğusunda yer alan **Tell Magrum Höyük**, 1989 yılında N. Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından yüzeyinde tüm Tunç Çağların yansıtan çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

Tell Mahruk Höyük

Harran'ın kuzeyinde yer alan **Tell Mahruk Höyük**, 1989 yılında N. Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından höyükte yüzey toplaması yapılmış, Yardımcıya göre bu toplamalar arasında ilk Tunç Çağ ve Orta Tunç Çağına ait çanak çömlek parçaları bulunmuştur.

İmam Bakır Höyük

Harran'ın 1,5 km doğusunda yer alan **İmam Bakır Höyük**, İlk kez, 1990'da N.Yardımcı yönetiminde yapılan yüzey

araştırmasında, yüzeyinden İlk Tunç Çağ'ına ait yerleşmeyi gösteren çanak çömlek parçaları toplanmıştır¹²¹.

Gre Virike Höyük

Birecik ilçesi, Akarçay köyü arazisinde yer alan **Gre Virike Höyük**'teki arkeolojik kazılara Ortadoğu Teknik Üniversitesi –Taçdam desteğinde 1999 tarihinde başlanılmış olup 2000 yılına kadar Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümünden Doç.Dr. A.Tuba Ökse'nin danışmanlığında devam etmiştir. 1999 yılı Gre Virike kazılarında Eski Tunç Çağına ait çanak çömlekler, boncuklar, ok uçları, tekerlekler, öğütme taşlarının oluşturduğu 59 adet envanterlik, 52 adet de etütlük eser ortaya çıkarılmıştır. 2000 yılı kazılarında ortaya çıkartılan 74 adet envanterlik ve 77 adet etütlük eserin büyük bir çoğunluğunu Erken Tunç Dönemine ait üçayaklı seramik kâseler, yüksek ayaklı çanaklar, çömlekler, tabaklar, yüksek ayaklı kaplar, bardaklar ve şişeler oluşturmuştur. Aynı zamanda obsidyen ve sileksten yapılmış erken Tunç Çağına ait ok

¹²¹ Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırması*, I, s. 35-41, 51-54, 312-315; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Nevali Çori”, “Hacı Nebi Höyük”, “Titriş Höyük”, “Seferköy”, Tell Magrun Höyük”, Tell Mahruk Höyük”, İmam Bakır Höyük”, *TAY*, III.

uçları, pişmiş toprak figürin başları bulunan malzemeler arasında yer almaktadır¹²².

Göklü Beldesi

Halfeti ilçesine bağlı **Yukarı Göklü Beldesinde** kayalık alanda yapılan nekropol kazıları 1995 yılında dönemin müze müdürü Adnan Mısır başkanlığında ve Arkeolog Hamza Güllüce yönetiminde başlanılmıştır. Kazılar sonucunda Eski Tunç Çağına ait beş adet kayadan oyma oda mezar ile kaya yüzeyine oyulmuş altı adet mezarın içerisinde pişmiş topraktan yapılmış çok sayıda meyvelik, vazo, vazocuk, küçük küresel şişe, asma kulplu kap, tabak ve fincanlar, bakır mızrak uçları, spiral, halka başlı çok sayıda kefen ve yaka iğneleri, 2 adet dikiş iğnesi, 1 adet kuş tutamaklı bakır damga mühür, bakır tasma, boncuk gerdanlıklar, boncuk saç yüzükleri, kalkılar ve 1 adet taş kirman ele geçmiştir¹²³.

Tahılalan Höyük

Harran'ın 4,5 km batısında yer alan **Tahılalan Höyük**, ilk kez, 1990'da N.Yardımcı yönetiminde yapılan yüzey araştırmasında, yüzeyinden toplanan çanak çömlek parçalarından, burasının Kalkolitik'le başlayıp ilk Tunç Çağ yerleşmelerine

¹²² A. T. Ökse, "Gre Virike Höyüğü 1999 Yılı Kurtarma Kazısı Bilimsel Raporu", *Urfa Müzesi Arşivi*; A.Cihat Kükçüoğlu, s. 86.

¹²³ A. Cihat Kükçüoğlu, s. 94.

sahne olduğu belirtilmektedir. Az sayıda çakmaktaşı alet bulunmuşsa da özelliklerinden bahsedilmemektedir.

Bagiyetepe Höyük

Harran'ın doğusunda yer alan **Bagiyetepe Höyük** ilk defa 1990 yılında, N. Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından saptanmış ve yüzeyinden Tunç Çağlarına ait çanak çömlek parçaları bulunmuştur.

Koruklu Tepesi Höyük

Harran'ın kuzeybatısında yer alan **Koruklu Tepesi Höyük**, 1989 yılında, N. Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından saptanmış ve yüzeyinden Tunç Çağlarına ait çanak çömlek parçaları ele geçmiştir.

Aşağı Beğdes Höyük

Harran'ın 10 km güneybatısında yer alan **Aşağı Beğdes Höyük**, 1990 yılında, N. Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından saptanmış ve yüzeyinden Tunç Çağlarına ait yerleşmenin var olduğu, buluntularla belgelenmiştir.

Büyükhedbe Höyük

Harran'ın 8 km güneyinde yer alan **Büyükhedbe Höyük**, 1990 yılında, N.Yardımcı tarafından saptanmış olup üstündeki köy yüzünden devamlı tahribata uğramıştır. Yüzeyinden Tunç Çağlarına ait parçalar toplanmıştır.

Aşağı Yarımcı Höyük

Harran'ın kuzeybatısında yer alan **Aşağı Yarımcı Höyük**, 1989 yılında N. Yardımcı, 1945 yılında S. Lloyd ve W. Brice tarafından bulunan höyüğü tekrar ziyaret ederek yüzeyinden ilk Tunç Çağına ait parçalar toplanmıştır.

Bolatlar Höyük

Harran'ın 13 km güneybatısında yer alan **Bolatlar Höyük**, 1990 yılında, N. Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından saptanmış ve yüzeyinden Tunç Çağlarına ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır. Ayrıca bu tepenin mezarlık olarak kullanıldığı belirtilmektedir.

Deren Höyük

Harran'ın 9 km güneyinde yer alan **Deren Höyük**, 1990 yılında N. Yardımcı yönetiminde yapılan yüzey araştırmasında bulunmuş ve yüzeyinden Tunç Çağlarının tümünü temsil eden parçalar toplanmıştır. Ayrıca dik yamaçlı olan bu höyük günümüzde mezarlık olarak kullanılmaktadır.

Para Para Höyük

Harran'ın kuzeybatısında **Para Para Höyük**, 1989 yılında, N. Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından saptanmış ve yüzeyinden bütün Tunç Çağlarını yansıtan çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

Kılıçlı/Tell Seyf

Harran'ın kuzeybatısında **Kılıçlı/Tell Seyf**, N. Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından saptanmış ve yüzeyinden bütün Tunç Çağlarını yansıtan çanak çömlek parçaları toplanmıştır¹²⁴.

Şaşkan Büyüktepe Höyük

Bozova ilçesinin kuzey-kuzeybatısında yer alan **Şaşkan Büyüktepe Höyük**, 1977 yılında M.Özdoğan başkanlığındaki ekip tarafından bulunmuş, yüzeyinden ilk Tunç çağ ve Orta Tunç Çağına ait parçalar toplanmıştır.

Deykül Tepe Höyük

Bozova'nın kuzeydoğusunda yer alan Deykül **Tepe Höyük**, 1978 yılında H.Kuhne tarafından yapılan yüzey araştırmasında ilk Tunç çağına ait çanak çömlekler bulunmuştur.

Beyaz Kaya Mevkii

Bozova ilçesinin kuzeybatısında yer alan **Beyaz Kaya Mevkii**, düz bir yerleşme alanı olup 1978 yılında H.Kuhne yönetiminde yapılan yüzey araştırmasında, yüzeyinden İlk Tunç Çağına ait çanak çömlek parçaları ele geçmiştir.

¹²⁴ Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırması*, I, s. 143-147, 310-332, 158,162, 210-214, 167-172, 189-193, 58, 292-297, 297-301;Savaş Harmankaya , Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Nevali Çori”, “Hacı Nebi Höyük”, “Titriş Höyük”, Seferköy”, Tell Magrun Höyük”, Tell Mahruk Höyük”, İmam Bakır Höyük”, *TAY*, III.

Karmitli Höyük

Bozova'nın kuzeybatısında yer alan **Karmitli Höyük**, 1977 yılında saptanmıştır. M. Özdoğan yönetimindeki ekip tarafından yapılan yüzey araştırmasında yüzeyinden koyu yüzümlü ačkılı ve kaba maldan parçalar toplanmıştır. Ayrıca İlk Tunç Çağına ait parçalar da bulunmuştur.

Küçüktepe Höyük

Bozova'nın kuzey-kuzeybatısında yer alan **Küçüktepe Höyük**, 1997 yılında M.Özdoğan başkanlığında bir ekip tarafından bulunmuş olup yüzeyinden İlk Tunç Çağı tarihlenen parçalar tespit edilmiştir. Bu yerleşme alanında çağı bilinmeyen bir mermer kap parçası da ele geçmiştir.

Şavi Höyük

Birecik İlçesinin güneyinde yer alan **Şavi Höyük**, G. Algaze yönetimindeki bir ekip tarafından bulunmuş olup yapılan yüzey araştırmasında İlk Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağına tarihlenen çanak çömlek parçaları bulunmuştur¹²⁵.

Akarçay Höyük

Birecik'in güneyinde, Fırat'ın doğusunda yer alan **Akarçay Höyük**, 1989 yılında, G. Algaze yönetimindeki ekip

¹²⁵ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Şaşkan Büyüktepe”, Deykül Tepe”, Beyaz Kaya Mevkii”, Karmitli”, Küçüktepe”, Şavi Höyük”, TAY., III.

tarafından sistemli olarak yapılan yüzey araştırmasında yüzeyinden İlk ve Orta Tunç Çağına ait çanak çömlek parçaları ele geçmiştir. Birecik'in güneyinde, Akarçay Köyünün 300 m kuzeyinde yer alan **Akarçay Yanı II. Höyük**, ilk kez G. Algaze yönetimindeki ekip tarafından saptanmış yapılan yüzey araştırmasında İlk ve Orta Tunç Çağına ait çanak çömlek parçaları ele geçmiştir.

Akçahisar Höyük

Bozova'nın doğusunda yer alan **Akçahisar Höyük**, H. Kuhne tarafından 1978 yılında, yapılan yüzey araştırmasında yüzeyinden, mal tanımları yapılmadan İlk Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı ve Son Tunç Çağına ait parçalar bulunmuştur. Üzerindeki kale kalıntısı yüzünden Akçahisar adı verilmiştir¹²⁶.

Köprülü Höyük

Şanlıurfa'nın 12 km güneydoğusunda, Şanlıurfa–Akçakale yolu üzerinde yer alan **Köprülü Höyük**, 1992 yılında N. Yardımcı yönetiminde yapılan yüzey araştırmasında saptanmış olup höyüğün yüzeyinde, bozulmuş mimari kalıntılar olan yerleşmede Tunç Çağlarına ait çanak çömlek parçaları ele geçmiştir.

¹²⁶ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Akçahisar”, “Akarçay”, TAY., II.

Çamurlu Höyük

Şanlıurfa'nın 10 km güneydoğusunda, Akçakale'ye giden ana yolun doğusunda yer alan Çamurlu Höyük 1992 yılı araştırmasında N.Yardımcı yönetimindeki ekip tarafından höyükten Tunç Çağlarına ait parçalar bulunmuştur¹²⁷.

Demir Çağ (M.Ö. 1000–700)/ Genç Hitit Beylikleri

Hitit İmparatorluğunun M.Ö. 1200 yıllarında tarih sahnesinden çekilmesi sırasında, Anadolu büyük bir kargaşa ve çöküntü içerisinde olup çeşitli milletlerden yapılan göçlerle Hititlerin düşmanı olan Kaşgalar, Kızılırmak'ın kuzeyindeki tüm Orta Anadolu'yu; Kafkaslar yoluyla gelen muşkilî halklar da Doğu Anadolu'nun batı tarafını ele geçirdiler. Tüm bunlara Mısırlılarca “Deniz Halkları”denen geuplar ve bu çağda yaşanan kıtlık da eklenince Hitit İmparatorluğu son buldu. M.Ö. 3.bin yılın sonları ve M.Ö. 2. bin yılın başlarında olduğu gibi Anadolu tekrar çok sayıda güç tarafından paylaşıldı ve çekişme haline geldi. Demir kullanımı M.Ö. 2. bin yılın yarısından itibaren giderek yaygınlaşmaya başladı. M.Ö. 9 yüzyılın başlarına gelindiğinde tüm silahlar ve çoğu aletin yapımında demir madeni

¹²⁷ Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırması*, s. 326-330; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Köprülü”, “Çamurlu Höyük”, TAY, III.

tartışılmaz üstünlük sağlamaya başladı. Bu durum Tunç Çağı Kültürlerine kesin bir son vererek Anadolu'da demir çağının başlamasına neden olmuştur. Demir kullanımının yaygınlaşması ve Mısırlılarca Deniz Halkları adı verildiği çapulcular, Kargamış, Kizzuwatna (Çukurova) ve Alaşiya'da (Kıbrıs) yaptıkları yıkımlar dışında bu göç dalgalarından en az etkilenen bölge Güney ve Güneydoğu Anadolu idi. Ancak bu kargaşadan canını kurtararak güneye çekilen prensler Hitit Kültürünü bir süre daha sürdürdüler. Geç Hitit Beylikleri denen bu kent devletleri; adı M.Ö. 15. yüzyıl Hitit belgelerinden beri Maldiya, Malitiya, Melid veya Milida biçimleriyle geçmeye başlayan Malatya; başkenti Margas (Maraş) olan Gurgum: İslahiye dolaylarını yöneten Sam'al (Zincirli); Hitit İmparatorluk Çağından beri Kuzey Suriye'nin en önemli merkezleri arasında yer alan, Gaziantep yöresindeki Kargamış; Kayseri, Niğde ve Nevşehir civarındaki Tabal; Çukurova'da Que; Adana- Kadirli yöresinde Karatepe; Adıyaman yöresinde Kummuh; Antakya ve özellikle de Amik Ovası ve dolaylarını kapsayan Patina'dır. Herbiri kendi yöresini denetim altında tutan ve çeşitli etnik topluluklardan oluşan bu beylikler M.Ö. 700 yıllarında Assurlular tarafından ortadan kaldırıldılar¹²⁸. Hitit İmparatorluğunun yıkılışını izleyen

¹²⁸ Bkz. Nazmi Özçelik, s. 96

yüzyıllarda Anadolu’da ortaya çıkan siyasal örgütlerden en başta gelenleri Urartu; Phryg (Frigya) ve Lydis (Lidya) devletleridir.

R. Urartu Krallığı

Dağlık ülke anlamına gelen Urartu Krallığı başkent Van (Tuşpa) olmak üzere Doğu Anadolu’nun batısında egemenliğini kurmuş olup 43 kral tarafından varlığını sürdürmüştür. Halkın çoğu göçebe olup, kentleşme yoktu. Ayrıca kabile reislerinden başka bir yeş olmayan bukralların sayısı 60’Anadolu kadar çıkmakta olup her ne kadar bir federasyon kurmuşlarsa da birbirleriyle olan bağlılıkları sıkı değildi. M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında bölgeye güneyden gelen yeni bir kısım halk, belki de yerli beyler birleşerek Urartu Devleti’ni kurmuşlardır. Urartuların ilk kralı I. Sarduri (M.Ö. 840–830) I. Sardurinin oğlu İşpuini (M. Ö. 830–820), Menua (M.Ö. 810–785); I. Argıştı (M.Ö. 785–760) ve II. Sarduri (M.Ö. 760–730) dönemlerinde Urartu Devletinin gücü doruk noktaya ulaştı. Ele geçirilen ülkelerde askeri ve ekonomik amaçlı pek çok kent kurulmuştu. M.Ö. 8. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Urartu Devletinin etki alanı **T**orosları aşır Suriye’ye doğru genişlemeye başlamıştı. II. Sarduri **M**elid, Gurgum, Kummuh ve Arpad gibi Geç Hitit Beylikleriyle bir koalisyon kurup Assur egemenliğine karşı gelmek için harekete geçti. Ancak Assur **K**ralı III. Tiglathpileser (M.Ö. 745–727) M.Ö. 743 tarihinde II. Sarduriyi koalisyon

ordularıyla birlikte Adıyaman–Gölbaşı civarında büyük bir yenilgiye uğratıp, M.Ö. 785'te Tuşpa'yı kuşatınca Urartu egemenliğine büyük bir darbe vurulmuş oldu. I. Rusa (M.Ö. 730–713) Döneminde Urartu güneyden Assur kralı II. Sargon'un (M. Ö. 721–705) kuzeyden de göçebe Kimmerlerin saldırılarına uğradı; kutsal kent Muşşir Assurlular'ın eline geçti. Kimmer göçebelerinin Urartu sınırlarına girmeleriyle Anadolu terör saldırıların sahne oldu. Bu durum Urartu Devletinin güney yayılımına son vererek, kendi kabuğuna çekilmesine neden olmuştur. II. Argışti M.Ö. 713 ve II. Rusa dönemlerinde kalkınma hamlesi başlattı ve sınırlarda yeni ketler kuruldu. İdari ve iktisadi alanlarda yeni düzenlemeler yapılarak, Van Ovası bu dönemde II. Rusa'nın kendi adını vererek yaptırdığı Rusahini (Toprakkale) Saray, Tapınak ve depolarıyla yepyeni bir krallık merkezi görünümünü kazandı. Fakat bütün bunlara rağmen Urartu Devleti, M.Ö. 7. yüzyıla geldiklerinde gerilemeleri durdurulamadı. Assur Devletinin M.Ö. 612 yılındaki yıkılışını izleyen on yıl içinde Urartu Devleti'ne Medler ve İskitler son verdi¹²⁹.

¹²⁹ Nazmi Özçelik, s. 101-105.

S. Frigya (Phryg) Krallığı

Hititlerin yıkılışı geçtiği yıllarda Anadolu bir takım göçlere maruz kalmış ve Makedonya'dan gelip Orta Anadolu'ya yerleşen Phryglar, M.Ö. 10. yüzyılda Polatlı yöresine ve daha sonra başkent yapacakları Gordion'a yerleşmişlerdir. Uzun süre karanlık dönem yaşayan Frigyalılar, M.Ö. 8. yüzyılda merkezi bir devlet konumuna geldiler. En çok duyulmuş Kralları Gordios ve Midas'tır. Midas döneminde sınırlar genişlemiş olmasına rağmen Kimer tehlikesinin giderek artması ve Assur desteğinin de giderek yitirilmesi üzerine Midas, göçebelerle yüz yüze kaldı. Başkent M.Ö. 7 yüzyılın başlarında yakılıp yıkılarak yağmalandı. Midas bu duruma dayanamayarak intihar etti. Buna rağmen Phryg egemenliği son bulmadı. Kimmerlerden canını kurtaranlar Orta Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılarak beylikler halinde yaşamaya başladılar. M.Ö. 6. yüzyılın ortalarındaki Pers İstilasına kadar varlıklarını devam ettirdiler¹³⁰.

T. Lidya (Lydia) Krallığı

Batı Anadolu'da Gediz ve Küçük Menderes yörelerinde kurulan Lidyalılar, M.Ö. 1. bin yılda Anadolu'da kurulmuş krallıklardan biri olup ne zaman ve nereden geldikleri bilinmemektedir. Hint Avrupa karakteri bir dilleri olan

¹³⁰ Nazmi Özçelik, s. 107–109.

Lidyalıların, M.Ö. 2. bin yılın ikinci yarısından beri buldukları bölgede var oldukları belirtilmektedir. Önceleri iki kral sülalesinin egemenliği altında yaşayan Lidyalıları daha sonra M.Ö. 7. yüzyılın başlarından itibaren Mermnad sülalesinin yönetimine girmişlerdir. Mermnad sülalesinin ve tüm Lidya'nın birden bire parlamasının en büyük nedeni altın madeninin varlığıydı. Altının Sardes'te işletilmeye başlanmasıyla Lidyalıları, birden bire zenginleşmişlerdir. Kimmerler tarafından zayıflayan ve Mermnad sülalesinin ilk ve en önemli olan Kralı Gyges'in (Giyes) ve ardından oğlu Ardys'in (Ardis) savaş alanında öldürülmesi sonucu başkent Sardes yağmalandı. Daha sonra İranlı Medler'le komşu olan Lidyalıları, İran'da Medler'in yerini Kyros'un (Kiros) yönetimindeki Persler alınca, Lidyalıları, İran'da Medler'in yerini Kyros'un yönetimindeki Persler alınca, Lidyalıları ile Persler M.Ö. 547'de karşı karşıya geldiler. Üç ay süren savaşlar sonucunda Sardes kuşatma altına alındı ve kuşatmadan sonra Lidya Devletine son verildi. Doğu–batı dünyaları arasındaki konumu **nedeniyle** Lidyalıları, hem kültürel hem de ekonomik alanda kendi özgün niteliklerini yitirmeden bir sentez oluşturmuşlardır. İlk Lidya parası elektron denen altın–gümüş karışımı olup biçim olarak baklaya benzemektedir. Daha sonraları para üzerindeki şekil ve biçimler değişikliklere uğramıştır. Ticarete de büyük ilgi gösteren Lidya halkı bunları Coğrafya ve

değerli madenleri kullanarak kısa sürede Doğunun Pazar öncüsü olarak tanınmalarına sebep olmuştur. Lidya dininin en önde gelen ögesi Kuvava adıyla anılan Kybele yani Ana Tanrıça idi. Bu tanrıçanın Sardes'te M.Ö. 6. yüzyılın ortalarında büyük bir tapınağı vardı. Diğer önemli bir Tanrıça da Yunanlı Artemis'ti. Bu iki Tanrıça'nın yanında Bakkhos yani Dionysos'un da önemli bir yeri vardı. Hatta bu üç tanrı kümesinin, Lidya halkının dinsel inanışlarını yönettikleri söylenebilir. Lidya kral ve soyluları, ölülerini yağma toprak tepeler altına gizlenen odalara gömüyorlardı. Lidyalıların Hint-Avrupa kökenli bir dilleri olup, bu dil grubu Lydce olarak kaleme alınmış çift dilli birkaç kazıt yardımıyla anlaşılmıştır. Alfabeleri 26 harf olup, Fenikeliler'den alınmış olduğu belirtilmektedir. Fildişi oymacılığı, altın işçiliği, kuyumculuk ve süs eşyası gibi alanlarda gelişerek zenginleşmelerine sebep olmuştur. Ayrıca İonyalı komşularıyla ilişkiler kurarak çömlekçilikte de ilerlemişlerdir. Lidya Devleti'nin M.Ö. 547 yılında son bulmasıyla İranlılar tüm Anadolu'yu ellerine alarak bu tarih Anadolu için bir dönüm noktası olup, Pers boyunduruğu M.Ö. 333 yılına kadar ikiyüz yıl kadar sürdü. Bu yeni dönemde yarım adaya özgü yerli kültür gelişiminin yerini Yunanistan'dan gelen yeni etkiler ve bunun

sonucunda ortaya çıkan Yunan kültürü almaya başladı. Binlerce yıldır devam eden Anadolu Uygarlıkları son buldu¹³¹.

U. Şanlıurfa ve Çevresinde Demir Çağa Ait Yüzey Araştırması ve Kazı Alanları

Lidar Höyük

Şanlıurfa il merkezinin k.batısında, Bozova ilçesinin 23 km kuzeyinde yer alan **Lidar Höyük**, 1977 yılında saptanmıştır. 1979 yılında H. Hauptmann yönetiminde başlatılan kazıda höyükten Demir Çağına ait buluntular tespit edilmiştir. Höyük Kalkolitik Çağdan Ortaçağa kadar yerleşim alanı olmuştur¹³².

Fıstıklı Höyük

Birecik ilçesinin 3 km güneyinde yer alan **Fıstıklı Höyük**'te, Algaze tarafından yapılan yüzey araştırmasında, Altmonokrom ve Halaf parçalarına ek olarak olasılıkla M.S. 1. bin ortası veya daha geç dönem arasına tarihlenebilecek Demir Çağına ait az miktarda parçaya rastlanmıştır¹³³.

¹³¹ Veli Sevin, s. 62-88; Nazmi Özçelik, s. 111-116.

¹³² H. Hauptmann, "Lidar Höyük", s. 1116; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Lidar Höyük", *TAY*, III.

¹³³ Susan Pollack, Reinhard Bernbeck", *Fıstıklı Höyük 1988, Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri.*, s. 81-83.

Harabe Bezikan (Baziki) Höyük

Birecik'in 17 km güneyinde, Harabe Bezikan köyünün 200 m kuzeybatısında yer alan **Harabe Bezikan Höyük**, 1999 yılı içerisinde Karkamış Baraj Gölü aynasında kalacak olan bölgede yer alan höyükte Odtü, Taçdam koordinatörlüğünde ve desteğiyle yürütülen çalışmaların ön raporu olan bu çalışmada, Harabe Bezikan Höyüğünde yüzey buluntusu olarak ele geçen seramiklerden yerleşimin Erken demir Çağında başladığı belirtilmektedir. Başta bölgenin en önemli kenti Karkamış olmak üzere, demir Çağı seramiği içeren toplam on altı yerleşim belirlenmiştir. Yüzeyi dalgalı bezekli, el yapımı, perdahlı seramikler Karkamış'ta Erken Demir Çağ mezarlarında yoğun olarak ele geçen, geniş ağızlı omurgalı çömlüklerin yakın benzerlerine Harabe Bezikan Höyüğünde de saptanmış olup buna göre höyüğün söz konusu dönemde, bölgenin en önemli merkezi Karkamış'taki Geç Hitit beyliğiyle ilişkili bir yerleşim olduğu düşünülebilir. Bölgede, Demir Çağının ikinci yarısında yerleşim yoğunluğu kesin olarak anlaşılmamakla birlikte, önemini koruyan Karkamış dışında, benzeri Geç Asur Dönemi seramikleriyle birlikte ele geçen "S" profili ve ağız kenarı yivli seramikler gerek yakın çevrede gerekse Dicle nehri kıyısındaki Khirbet Qasrij ve Nimrud gib merkezlerde, M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen tabakalarda ele geçmiştir. Daha önceki parçalarla

birlikte yapılan bu çalışmalarda da benzerlerine rastlanılan bu seramikler höyükte Demir Çağının ikinci yarısında yerleşimin devam ettiğini göstermektedir. M.Ö. 717’de bölgenin en önemli kenti olan Karkamış, Asur saldırıları ile tahrip edilmiş bölgenin kültür tarihi, Karkamış yakınlarındaki Deve Höyük’te M.Ö. 5. yy.’ın ilk çeyreği veya bunun hemen sonrasına tarihlenen Pers mezarları dışında karanlıktır¹³⁴.

Teleilat Höyük

Birecik ilçesinin 5 km güneyinde, Mezraa Köyünün hemen batısında yer alan **Teleilat Höyük**, 1989 yılında G. Algaze başkanlığında R. Breuninger ve J. Knudstad’ın katılımıyla yapılan yüzey araştırmasında tespit edilmiştir. Az sayıda Demir Çağına ait çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Höyük yoğun tahribata uğrayan yerle arasında gösterilebilir.

Büyük Hedbe Höyük

Harran ilçesinin 8 km güneyinde yer alan **Büyük Hedbe Höyük**, 1990 yılında N. Yardımcı yönetimindeki ekip tarafından yapılan yüzey araştırmasında saptanmış ve yüzeyinden demir Çağına ait bulgular tespit edilmiştir¹³⁵.

¹³⁴ Macit Tekinalp, A. Oğuz Alp, “Harabe Bezikan Höyük 1998 Araştırmaları”, *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri.*, s. 81-83, 215-221.

¹³⁵ Nurettin Yardımcı, s. 45-48; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Teleilat Höyük”, “Küçük Hedbe”, *TAY.*, III.

İKİNCİ BÖLÜM

A. Helenistlik Dönem (M.Ö. 330-30)

Büyük İskender istilasını ile onu takip eden dönemde bölgemizi içene alan Selekoslar devri, bölgenin siyasi, sosyo-ekonomik yapılanmasında çok önemli bir konuma sahiptir. Hellenizm etkisiyle yeni bir kültür dairesine giren, Mezopotamya, seknesi eski Grek kültür ve ilim mükteubatını Araplara nakletmiş olmak ve dünya çapında önem taşıyan bir inkişafın amilleri olmak şerefini Osrhoene İskender istilasında kazanabilmiştir. Osrhoene’de birçoğu önceden kurulmuş olan mahalleler üzerinde yeniden tesis edilmiş olup Hellenistik Dönem’de yine bu bakımdan önem taşıyan birçok şehir de kurulmuştur¹³⁶.

İran Hükümdarlarından (Daryüs) İsos savaşında İskender’e yenilince, Mezopotamya ve Urfa, Makedonyalıların eline geçti (M.Ö. 334). İskenderin ölümünden sonra toprakları komutanları tarafından paylaşılmaya başlandı. Güney Anadolu, Suriye ve İran toprakları komutan Selekos’un payına düştü. Selekos, merkezi Antakya’da olmak üzere Selekian adı ile bir devlet kurdu. Urfa’da bu dönem bu devlete bağlandı. Hellenistlik devletlerarasında Selekoslar devleti coğrafi ve tarihi bakımdan

¹³⁶ Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 10–12.

birbirleriyle hiç ilgisi olmayan bölgeler olmalarına rağmen, bölgeleri bir hâkimiyet altında birleştirmiş olduklarından önem taşımaktadır. Selekoslar, devletlerinin merkezini Büyük İskender gibi doğuya değil batıya, Suriye'ye ve ikinci derecede de Mezopotamya'ya nakletmişlerdir. Bu dönem içinde Grek ve Makedonya yurtlarından bu bölgelere büyük miktarda göç olmuş ve bunlar eski yurtlarındaki mahallelere nispetle isimlendirdikleri yeni Mezopotamya şehirlerinde Selekoslar devletinin esas vatandaşlarını teşkil etmişlerdir. Ayrıca yerli Arami halkın da kendi kendini Hellenize etmeye çalışarak bunda muvaffak oldukları da, daha sonraki tarihlerinde eski Grek kültürünü Araplara nakletmek suretiyle ispat etmişlerdir. Kuruluşları bölgemiz için en ziyade önemli olan şehirler Edessa (Urfa), Karrai (Harran), Makedonopolis (Birecik), Nikepforion (Ragga), Anthemusia (Saruc), Kirkesion (Qargisiya)'dırlar. Bundan sonra Diyar-ı Mudar'ın bütün dinî, içtimaî ve iktisadî hayatı, bu eski tesisler üzerinde kurulan yeni şehirlerde ortaya çıkacaktır. Bunlar İslam döneminde de bölgemizi temsil eden şehirler olmuşlardır. Ayrıca bölge Selekoslar'la birlikte yeni bir etnik çehre almıştır. Selekoslar Romalılar tarafından daha sonra ortadan kaldırılmıştır. Osrhoene'nin büyük bir kısmı, Mezopotamya'nın küllü ile birlikte, M.Ö. 137'den sonra Arsakidlerin eline

geçmiştir¹³⁷. M.Ö. 132’de bölgede ilk bağımsız krallık olarak ortaya çıkan Osrhoene krallığı kurulmuştur. Bu krallığın toplam yirmi sekiz hükümdar idaresinde 347 yıllık (M.Ö. 132-M.S. 216) bir hâkimiyeti sürmüştür. Osrhoene krallığı, Selefkos I tarafından önceden mevcut olan Edessa (Urfa) kurulmuştur. M.Ö. 4. ile M.S. 7 yy.’ları arasında ilk saltanatı olarak on yıl hüküm süren Abgar V’in saltanat devresi, Hristiyanlık tarihi bakımından önemli bir özellik taşıyor. Kendisinin ilk Hristiyan kralı olduğu ve Hz. İsa’nın vefatıyla Hristiyanlığı kabul ettiği Abgar Efsanesi adıyla hikâye edilen Abgar V ile Hz. İsa’nın birbirlerine yazdıkları mektupların metinleri, bugün halen batı dünyasında uğur getirici muska olarak kullanılmaktadır. Ayrıca, Hz. İsa’nın, bizzat yüzünü bir beze sürmek suretiyle yüzünün hatlarını nakşettiği, rivayet olunan Abgar V’e gönderildiği için Urfa şehrine ait olduğu söylenen Mendil, gerek Hristiyan sanatında ve gerekse Orta Çağ Bizans–Müslümanların ilişkilerinde önemli bir konuma sahiptir.

¹³⁷Fikret Işıltan, s. 12-13.

B. Urfa ve Çevresinde Helenistik Dönemine Ait Yapılan Yüze Araştırma ve Kazı Çalışmaları

Keskince Köyü Alanında Apemia Nekrapolu

Birecik ilçesinin Keskince Köyü alanında **Apemia** nekrapolu, 1997 yılında saptanmış ve önceden de açılmış olan mezardan Aramice ve Süryanice iki yazı bulunmuştur. Mikrogrometri sistemi ile 6 önemli yer saptanmış olup bunlar insan eliyle kayaların oyulması ile ortaya çıkan mağaraları göstermektedir. Jeolojik araştırmalar sonucu Apemia nekropolü, kalker tepeler üzerinde bulunmaktadır. Mezarlar bu kalker tabakalarına oyularak oluşturulmuştur. Burada bulunan malzemeler arasında kandil, bol miktarda seramik ve kiremit parçalarına rastlanmıştır. 13 mezardan meydana gelen yerleşme alanında yapılan kazılarda önemli sayılabilecek buluntular ele geçmiştir. Bazılarında ise halen kazı çalışmalarına başlanmamıştır. Helenistik dönemi yansıtan nekropol kentin stratejisi açısından önemli sonuçlar verilmiştir. Mezar 1’de Aramice yazıt ve eski Süryanice yazıtlara rastlanmıştır, Mezar 2’nin tepe zirvesinin kuzey yarısı kazılmış, mezar 3’ün Bramos ve Salon 1 kazılmış, Mezar 4’te kazı yapılamamış, mezar 5’te Salon kazısı 1 ve 2. oygu kazılmış, mezar 6 basit oygu Bizans dönemi

olup içi boştur. Mezar 7 Basit dörtgen oygu, mezar kalker tabakası içerisinde seramik bulunamamış, mezar 8 kazısı yapılamamış, mezar 9’da Ramos kazısı Salon 1 ve Salon 2 şeklinde yapılmış, Yunanca yazıt saptanmış ve metal çiviler ile seramik parçaları ele geçmiştir. Mezar 10, üç mezarlı olup 1’er tane mezar antik dönemden soygun deliği olduğu için kazılmamıştır. Mezar 11’in tamamı kazılmış olup salon 1 ve 2 oyuntusu, salon 2 ve 3 oyuntusu dromos, Nana kolye ucu, birkaç kandil bulunmuştur. Ayrıca metal çiviler ve seramik parçaları da ele geçmiştir. Mezar 12 tamamı kazılmış olup mezar çevresinde kiremit ve kemik parçalarına rastlanmıştır. Mezar 13’ün ise tabanı ve etrafı kalker taştan yapılmış olduğu araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir.

Apemia kazı çalışması, kentin stratejisi açısından önemli üç bölgesinde yapılmıştır.

1. Nehir kenarı surları
2. Kuzey surları
3. Kentin iç kısmı

Nehir kenarındaki surların iki yerinde çalışma yapılmış olup Hellenistik döneme tarihlenen poligonal surlarda yaklaşık 20 m uzunluğunda bir alan açılmış ve bu duvarın üst kısmında daha geç döneme ait bir yapının temelleri açılmıştır. Bu yapı atkı tekniği ile örülmüş blok taşlardanır. Diğer açmada ise bir

yerleşim alanı ve kanalizasyon sistemi bulunmuş ve kanalizasyon Fırat'a yönlendirilmiştir. Kuzey surlarında yapılan araştırmalar iki yerde yapılmıştır. 1.de kuzey kapı kazısı yapılmış ve bu kazı sonunda kapının batı kapı ile aynı olduğu saptanmıştır. 2. kazıda ise 13. kule kazısı adı verilen çalışmada içi tamamen açılmış ve tabana kadar inilerek kulenin iç kısmında bir taş yığını ve önemli bir kül tabakası bulunmuştur. Bu kulenin giriş kısmında üç sondaj açılmış Hippodemos planlı kent ve kule arasındaki bağlantı anlaşılmaya çalışılmış ve aynı zamanda burada büyük bir yangın tabakası bulunmuştur. Kent kazısında yapılan çalışmalarda 2 alanda yapılmış olup büyük bir sondaj açılmış ve bu sondaj batı kapısı aksi üzerindedir. Buradaki amaç yolun yönünü ve genişliğini saptamaktır. Kentin güney kısmında Helenistik Dönem yerleşiminin anlaşılması için yapılmış olan kazı, bir evin üç bölümünü ortaya çıkarmış olup bu yerleşimde iki döneme rastlanmıştır. Kazılarla en eski döneme ait duvarlar gün ışığına çıkarılmıştır¹³⁸.

Mezraa Höyük

Mezraa beldesinin 1,5 km güneydoğusunda yer alan **Mezraa Höyük**, kazı çalışmalarında Helenistik Çağ ve sonrası V.

¹³⁸ Geniş bilgi için bkz. Abadie-Reynal, C., E. Bucak, "Zeugma Orta Fırat Vadisi Apameia Kazıları 1998 ve 1999 Yılı Kazıları Raporları, Müze Müdürlüğü Arşivi.

M. Tekinalp tarafından değerlendirilmiştir. Helenistik ve Erken Roma Çağları (M.Ö. 4. yy- M.S. 2yy) “Brittle Ware” ve içe kıvrık çanak profilleri ile bölgede 25 merkezde belirlenmiştir. Mezraa höyüğünün üst yarısında Helenistik döneme ait iç kıvrık ağızlı çanaklara ait parçalar bulunmuştur. Büyük İskenderin M.Ö. 331 yılında bölgeyi fethetmesinden sonra kurulan Selevkos krallığı Doğu Anadolu ile Suriye’nin kuzeyi ve batısını kontrol altında tutmaktaydı. Helenistik dönemde önemli bir geçit alanı olan Fırat vadisinde, yaklaşık M.Ö. 300 yılında Seleukos Nicator (M.Ö. 312–281) tarafından Zeugma/Apamea ve Belkız Tepe gibi önemli şehir yerleşmeleri kurulmuştur. M.S. 70’de Kudüs şehrinin yakılmasından sonra Zeugma’ya yerleştirilen, yaklaşık 5000 askerden oluşan legioxfretensis yaklaşık 159 yıl boyunca Mezraa Höyük ve çevresindeki zengin tarım topraklarını ekonomik açıdan etkilemişlerdir¹³⁹.

Harabe Bezikan (Baziki) Höyük

Birecik ilçesinin yaklaşık 17 km güneyinde Harabe Bezikan Köyünün 200 m kuzeybatısında yer alan **Harabe Bezikan Höyük**, Birecik ve Karkamış Baraj Gölleri altında

¹³⁹ Mehmet Özdoğan, Ahmet Ayhan, Ahmet Demirtaş, “Mezraa-Teleilat: Fırat Havzasında Bir Neolitik Çağ Yerleşmesinin Tanıtımı, *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri*, s. 1-5; a. Tuba Ökse, V. Macit Tekinalp, *Mezraa Höyük Kazıları 1998 Araştırmaları*, s. 175-186.

kalacak olan alanda, daha önce yapılan yüzey araştırmalarında, içerisinde Harabe Bezikan Hyğnn de bulunduğu, farklı dönemlere ait 85 yerleşim alanı tespit edilmiştir. Yüzey buluntuları içinde, Hellenistik Döneme kadar olan safhası belirgin değildir. Çok sayıda kırmızı ve siyah astarlı Erken Hellenistik parçanın ele geçtiği yerleşim bölgesinde isknn olasılıkla Erken Bizans döneminde kesintisiz srdği düşünülmektedir. M.S. 6.yy sonrasına tarihlenebilecek herhangi bir eserin bulunmaması, yerleşimin bu tarihten itibaren sona erdiğine işaret etmektedir. Yapılan sistematik kazı çalışmalarıyla, yerleşimin diğer bölge höyükleri ile kıyaslandığında daha sınırlı olan yerleşim süreci, özellikle bu bölge için az bilinen dönemlerin, daha sağlıklı incelenmesine imkn sağlamıştır. Aynı zamanda özellikle höyüğün hemen güneyinde saptanan fırın izleri ise, ait olduğu dönemin bölge genelindeki seramik repertuarı ve dağılımına ışık tutacak önemli bir bulgudur. Erken Hellenistik dönemde ortaya çıkan ve oldukça yaygın bir kap türü olan ağız kenarı ie çekik, derin kâseler, M.S.5. yüzyıla kada oldukça geniş bir yayılım alanına sahiptir. Aynı şekilde ağız kenarı altında iki yüz bulunan ksenin daha ince cidarlı benzerleri, Avşan Kale'nin Hellenistik tabakalarında bulunurken, Kuzey Suriye'de Dıbsi Faraj rnekleri Roma döneminde tarihlendirilmektedir. Hellenistik dönemde, Demir ağlarına oranla, hem yerleşim sayısında hem de

merkezlerin toplam alanlarında büyük bir artış görülmektedir. Bölgede, Hellenistik malzemenin tanındığı yerleşim sayısı bu dönemde 26'ya ulaşmıştır. Söz konusu dönemde, olasılıkla Seleukia/Zeugma ve Apemeia kentleri ile ilişkili küçük bir yerleşim olarak düşünülebileceğimiz höyükte ele geçen seramikler iskânın Helenistik dönem süresince devam ettiği anlaşılmaktadır¹⁴⁰.

Akarçay Höyük

Birecik'in güneyinde, aynı adlı köyün 900m doğu-güneydoğusunda yer alan **Akarçay Höyük**, 1989 yılında, G. Algaze yönetimindeki ekip tarafından sistemli olarak yapılan araştırmada Helenistik döneme ait parçalar toplanmıştır. Arazinin düz olması ve iyi iklim özellikleri ile her dönemde istilalara açık olan Birecik bölgesi, Helenistik dönemden 19.yy.a kadar, iki büyük ticari ve askeri yol güzergâhı üzerinde önemli bir geçiş noktası olmuştur. Bu yollardan birincisi, Irak'la bağlantılı olarak Mardin - Urfa üzerinden Birecik'e ulaşmaktaydı. İkinci yol ise, Kuzey Hindistan ve Irak bağlantılı olarak Harran- Suruç ve yine Birecik-Mehbic üzerinden Halep'le bağlantılıdır. Hitit metinlerde bölge adı Hur olarak geçmektedir. Asur döneminde ise, Hanigalbat olarak adlandırılan bölge, M.Ö. 13. yüzyıla çöken

¹⁴⁰ V. Macit Tekinalp, A. Oğul Alp, "Harabe Bezikan Höyük 1998 Araştırmaları, *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri*, s. 215-219.

Mitami-Hanigalbat uygarlığının merkezi olmuştur. Bölgeye Aramilerin yerleşmesi bu tarihten sonradır. M.Ö. 331’de bölgeye İskender’in gelmesi etkili olmuştur. İskender’in ölümünden sonra ise Selevkoslar bölgede önem kazanmıştır.

Bent Bahçesi

Birecik ilçesinin 5 km doğusunda yer alan **Bent Bahçesi**, kazı çalışmalarına Müze Müdürü Adnan Mısır başkanlığında ve Arkeolog Hamza Güllüce yönetiminde 1991 yılında başlanmış ve 1992 yılında son verilmiştir. Yapılan tabakalanma sonucu Helenistik döneme ait tabakada, saray **ya da** savunma yapısı olduğu tahmin edilen büyük bir mimari kalıntı bulunmuştur¹⁴¹.

Teleilat Höyük

Birecik ilçesinin 5 km güneyinde, Mezraa köyünün batısında yer alan **Teleilat Höyük**, 1989 yılında G. Algaze başkanlığında R. Brevninger ve J. Knudstad’ın katılımıyla yapılan yüzey araştırmada saptanmış olup yüzeyinden Helenistik döneme ait az sayıda çanak çömlek parçaları bulunmuştur¹⁴².

Tilbeş Höyük

Birecik ilçesinin k.batısında, Tilbeş köyünün 2 km kuzey–kuzeydoğusunda yer alan **Tilbeş Höyük**, Algaze

¹⁴¹ A.Cihat Kürkçoğlu, s. 84.

¹⁴² Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran,Oğuz Tanındı, “Teleilat Höyük”, *TAY*, II.

tarafından oluşturulan bir ekip tarafından saptanmış olup Helenistik döneme ait parçalar ele geçmiştir. Daha sonra Şanlıurfa Müzesi ile J. Fuensata ortak projeleri ile 1996 yılında kazılmaya başlanmıştır.

Ulubağ Höyük

Şanlıurfa ilinin 7,5 km doğusunda Ulubağ Köyünün 100 m kadar kuzeyinde yer alan **Ulubağ Höyük**, 1963 yılında İst.Ünv. ile Chicago D.B.E.'nün ortaklaşa gerçekleştirdikleri yüzey araştırması sırasında bulunmuş olup yüzeyinde Helenistik Dönemi temsil eden parçalar toplanmıştır¹⁴³.

Sultantepe

Eski adı Huzurina olan Sultantepe Şanlıurfa merkezine 15 km. dir. Urfa'nın güneydoğusunda yer alan Sultantepe köyünün sınırları içinde yer almaktadır. 1951–1953 yılları arasında Prof. Dr. S. Lloyd tarafından yapılan kazılarda, Helenistik (MÖ. IV. y.y.) ve Roma Dönemi (MÖ. II. Y.) kalıntlarına rastlanılmıştır. Bu iki dönemim dışında Asur ve Babil dönemlerine (MÖ. 1200–700) dair çivi yazılı tabletler ve steller ele geçirilmiştir. Ayrıca bu kazılar sonucunda çok sayıda

¹⁴³ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran,Oğuz Tanındı, “Tilbeş”, “Ulubağ”, *TAY*, III.

çivi yazılı tablet ele geçirilmiştir. Bu buluntuların bir kısmı İstanbul arkeoloji müzesi ile Urfa müzesinde sergilenmektedir¹⁴⁴.

C. İnan-Roma-Bizans Dönemleri

Roma-Pers mücadelesi III. Yüzyılın başından itibaren çehresini değiştirmiştir. İnan'da Arsakid Hanedanının yerine Sasani Hanedanı almış, Ortaçağın iki süper gücü kabul edilen Roma ve Perslerin mücadelesi şiddetini artırarak bu dönemde devam etmiştir. Roma İmparatorların genel anlamda doğuyu özelde de Edessa'yı hâkimiyetleri altında tutma çabalarını bölgedeki mimari eserler ve buluntulardan kolaylıkla anlamaktayız¹⁴⁵. Roma İmparatoru Lukius Verus Kommodus (161-169) Part savaşları sırasında Dicle kıyılarına kadar ilerleyerek, Roman'ın Urfa bölgesindeki hâkimiyetini daha da güçlendirdi. 195 tarihinde, Roma İmparatoru Septimus Severus Ortadoğu seferi sırasında Osroene bölgesindeki Arami ayaklanmalarıyla mücadele etmek zorunda kaldı. Severus, bu ayaklanmalar sırasında, bir ara Roma vilayeti olmaktan çıkıp tekrar uydu krallık haline getirilen Osroene bölgesinin kralı

¹⁴⁴ S. Lloyd, N. Gökçe, "Sultantepe", *Anatolian Studies*, III, 1953; W. G. Lambert, "The Sultantepe Tablets", *Anatolian Studies*, XX, 1970, s. 111-117.

¹⁴⁵E. Babelon, *Numismatique d'Edesseeen Mesopotamie*, Paris 1893, s. 267-286.

Abgarus'tan yardım da gördü. Partlara karşı verdiği mücadeleyi böylece sürdürebildi. 216'da İmparator Karakalla Antiok Heia'dan yola çıkarak Edessa'ya (Urfa) vardığında, uydu kral IX. Abgarus'u yerinden alarak Osrhoene Krallığını yeniden Roma'nın Mezopotamya Eyaletine bağladı. 260 yılında Sasani Kralı Şapur, Urfa şehrini kuşatıp Roma imparatoru Valerionus'u burada esir tuttu¹⁴⁶. Bu esaret sonucunda ölmüştür. Roma için büyük bir felaket teşkil eden bu durum bütün şarkın Sasani (İran) ordularının akınına hedef olmasına rağmen, Urfa teslim olmayarak kendi kendini müdafaya **etmeyi** başarmış, diğer taraftan geniş bir coğrafyaya yayılmış **olan** Sasanilerin felaketine sebep olmuştur. Sasaniler Hristiyanlığın Roma'da yayıldığı sırada sınırlarını bugünkü Hatay'a kadar genişleterek bir yağma faaliyetine girişmişlerdir. Roma generali olan Kallistos ani bir baskınla Şapur'un haremini ele geçirdi. Bu yüzden memleketine dönmek mecburiyetinde kalan Şapur, Urfa topraklarından geçebilmek için Urfalılara, Romalılar'dan aldığı bütün altınları verme mecburiyetinde kalmıştır¹⁴⁷. Daha sonra Antakya'dan geri çekilmekte olan İran ordusu Odaenathos idaresindeki ordu tarafından büyük bir zayıyata uğradı. Odaenathos Fırat'ı geçerek,

¹⁴⁶ *Siirt Vekayinamesi*, 51-52.

¹⁴⁷E. R. Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 25-26; Oktay Akşit, *Roma İmparatorluğu I*, 415-416.

yeniden muhasara altına alınmış olan Urfalılara yardım etmiş ve Harran ile Nusaybin’i İranlıların elinden kurtarmıştır. Bütün şarkı ele getiren Odaenathos 266-7’de Hims’da Romalılar tarafından katledilince yerine karısı Şark’a hâkim olmuştur. Daha sonra tekrar Mezopotamya İranlıların eline geçmiş ve Roma–İran hududunu yeniden Fırat Nehri teşkil etmiştir¹⁴⁸. Bu dönemde İranlılarla Romalılar arasında kırk yıl sürecek bir antlaşma yapılmıştır (297). Bu süre zarfında surları tarafından korunan Urfa savaşın felaketlerinden masum kalmakla birlikte, İstiklalini de elde edememiş ve iç kalede, valinin emriyle bir Roma garnizonu devam etmiştir. IV. yüzyılın başlarında Urfa, ilk Ökumenik Konsil olan İznik Konsil’ine (325) piskoposu Aeit Halas ile iştirak etmiştir. 451 yılındaki Kadıköy’de toplanan konsil Monofizitler aforoz edilmesinden sonra Hıristiyan mezhepler arasındaki çatışmalar Edessalıların da baskı altına alınmasına neden olmuştur. Edessa ile Bizans arasında hem siyasi nüfuz mücadelesi hem de mezhep çatışmaları Bizans-Osrhone arasındaki ¹⁴⁹ mücadeleyi farklı bir boyuta taşımıştır. V. yüyülda da Monofizit-Melkit mücadelesi devam etmiştir. Edessa halkı Melkit idareciler tarafından yönetilmesine rağmen halk Monofizit inancı sürdürmeye devam etmiştir. Bu dönemde Edessa’nın da

¹⁴⁸ Oktay Akşit, I, s. 420.

¹⁴⁹ Segal, Edessa, s. 192.

içinde yer aldığı Osrhoene eyaleti Bizans-Sasani mücadelesinin sürdürdüğü bir alan olmuştur. 627 Ninova yakınlarındaki Bizans-Sasani mücadelesi Bizans kuvvetlerinin üstünlüğüyle sonuçlanınca Osrhone'nin tekrar Roma-Bizans idaresine geçmiştir. Bu durum İslam fetihlerine kadar sürmüştür¹⁵⁰. Bölgedeki iç karışıklıklar ile dış saldırılar bölgenin Müslüman Araplar tarafından fethini de kolaylaştırmıştır¹⁵¹.

D. Urfa ve Çevresinde İnan, Roma ve Bizans Dönemlerine Ait Yüzey Araştırmaları ve Kazı Alanları

Harebe Bezikan Höyük

Birecik ilçesinin 17 km güneyinde. Harebe Bezikan köyünün 200 m. kuzeybatısında yer alan **Harebe Bezikan Höyük**, adlı yerleşim bölgesinde 85 yerleşim alanı tespit edilmiştir. Bölge M.Ö. 31 yılında İmparator Augustus tarafından Kommagene Krallığı'ndan ayrılarak, Kyrrhestike bölgesi

¹⁵⁰ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Şiltan, Ankara 1991, s. 96; Auguste Bailly, *Bizans Tarihi I*, çev. Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser, Trz., s. 129; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Müfid Mansel, Ankara 1943, s. 252.

¹⁵¹ Muhammed Dayfallah el-Bataniye, "Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri ile Olan İlişkileri", çev. Abdulhalik Bakır, *Belleten LXIII/238*, Aralık, Ankara 1991, s. 869-934.

içerisinde Roma imparatorluğunun Suriye Eyaletine bağlanmıştır. Bölge genelinde Roma döneminde gerek yerleşimlerin sayısında gerek merkezlerin toplam yerleşim alanlarında artış görülmektedir. Söz konusu olan bu dönem Birek ve Karkamış bölgelerinin yerleşim tarihinde nüfusun en yoğun olduğu dönemdir. Yapılan araştırmalarda, bölgenin en önemli yerleşimi Selevkra/Zeuğma ile Horum höyük Tillhabeş ve Gırlavik gibi orta ölçekli yerleşimlerin yanı sıra Roma dönemi seramiği içeren çok sayıda merkez tespit edilmiştir. Harabe Bezikan Höyüğünde Roma dönemi için tipik sayılabilecek terra sigillata türü kap parçalarına rastlanmamıştır. Yüzey buluntuları arasında ayrı bir grup oluşturabilecek yalın yüzeyli, ağız kenarı dışa dönük, uzun boyunlu testi ve çömlek gibi günlük kullanım kaplarının tarihlendirilmesi güçtür. Testilerin en yakın benzeri koltuk merç tarlasında erken Roma malzemesi ile birlikte değerlendirilirken Kuzey Suriye'deki Tellahmar'da M.S. 2 ile 5. yy'lar arasında tarihlendirilmektedir. Yerleşim yerini Geç Roma- Erken Bizans dönemine kadar kesintisiz sürdürdüğü düşünülebilir¹⁵².

¹⁵² V. Macit Tekinalp, A. Oğul Alp, "Harabe Bezikan Höyük 1998 Araştırmaları, İlısu ve Karkamış Baraj Gölleri, s. 215-219.

Fıstıklı Höyük

Birecik'in 3 km güneyinde yer alan **Fıstıklı Höyük**, kazı çalışmalarında bölge genelde Halaf dönemi ile tarihlendirildiği ve Altmonokrom Halaf parçalarına ek olarak olasılıkla M.S. 1. bin ortası veya daha geç dönem arasına tarihlenebilecek Roma sonrası büyük bir yerleşimle ilgili buluntulara rastlanmıştır.

Hacı Nebi Höyük

Birecik ilçesinin 5 km kuzeyinde yer alan **Hacı Nebi Höyük**, G.Algaze ekibi tarafından saptanmış ve 1996 yılı sonunda yapılan kazılarda tabakalanma gerçekleştirilerek Akamenid/Hellenistik Tabaka (M.Ö 500–100) tarihleri arasına koyulmuştur. Özellikle Kalkolitik Çağ yerleşmesi olan Hacinebi yerleşim bölgesi az da olsa diğer dönemlerde de iskân gördüğü çıkan buluntularla anlaşılmıştır.

Tille Köprüsü

Siverek ilçesi Adıyaman-Urfa il sınırını çizen Fırat Irmağının üstündeki **Tille Köprüsü**'nün 3,5 km doğusunda yer alan Hassek Höyük, ilk kez 1977 yılında M.Özdoğan başkanlığında saptanmış olup 1978-1986 yılları arasında B.Hrovdá ile M.R.Behm-Bléncke başkanlığında devam eden kazılarda yerleşmenin ortalarında, kazılan alanın güneyine rastlayan bölgede M.S. 1.yüzyıl Roma Dönemine tarihlenen

tahribat izlerine rastlanmıştır. Yerleşme tipik bir Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı özelliklerini taşımaktadır.

Ulubağ Höyük

Şanlıurfa ilinin 7.5 km doğusunda, Ulubağ köyünün 100 m kadar kuzeyinde yer alan **Ulubağ Höyük**, 1963 yılında İst.Ünv. ile Chicago Ünv. D.B.E.'nün ortaklaşa gerçekleştirdikleri yüzey araştırması sırasında saptanmış olup yüzeyinden bizans dönemini temsil eden çoğu çakmaktaşı olmak üzere azı Obsidienden taş alet endüstrilerinin varlığı tespit edilmiştir.

Tilbeş Höyük

Birecik'in kuzeybatısında, Tilbeş Köyünün 2 km kuzey doğusunda yer alan **Tilbeş Höyük**, Algaze tarafından oluşturulan bir ekip tarafından saptanmış ve yapılan araştırmalarda Roma Dönemi parçaları bulunmuş ve daha sonra J. Fuensanta yönetiminde Şanlıurfa müzesi ile ortak bir proje kapsamında 1996 yılında kazı çalışmalarına başlanmıştır¹⁵³.

Zeytin Bahçeli Höyük

Birecik ilçesinin 3 km güneyinde Mezraa köyünün 1,4 km kuzeyinde yer alan **Zeytin Bahçeli Höyük**'te, ilk sistemli çalışmalar 1987-90 yılları arasında Dr. Guillermo Algaze ve ekibi tarafından bu höyükte dâhil olmak üzere 85 sit alanı tespit

¹⁵³ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı., "Hacı Nebi Höyük", "Ulubağ Höyük", "Tilbeş Höyük", *TAY*, III.

edilmiştir. Höyük M.Ö. 3500 yıllarından M.S 13.yy'Anadolu kadar yerleşim gördüğü anlaşılmıştır. Höyükte yüzey buluntusu olarak elde edilebilen iki adet Roma Dönemine ait keramik dışında bu çağlar ait buluntu sağlanamamış ve bu parçalar ise doğu üretimi terra sigilata örneğidir. Birecik'in 1.3 km güneyinde, Mezraa köyünün 1.5 km kuzeyinde yer alan Zeytin Bahçeli Yanı I Algaze başkanlığında yapılan yüzey araştırmasında saptanmış olup, yüzeyinden toplanan malzemelerle Roma/Erken Bizans dönemlerine ait yerleşimin olduğu tespit edilmiştir. Höyük bu döneme ait bulgular dışında tümüyle Halaf yerleşmesidir.

Nevali Çori Höyük

Hilvan ilçesinin batısında yer alan Nevali Çori Höyük 1980 yılında H.G.Gebel yönetiminde yapılan yüzey araştırmasında saptanmış olup yapılan tabakalanmada çanak çömleksiz Neolitik'le başlayıp Roma dönemine kadar iskân gördüğü tespit edilmiştir. Höyük, tipik bir Neolitik Çağ yerleşmesidir.

Akarçay Höyük

Birecik ilçesinin güneyinde, aynı adlı köyün 900 m doğu- güneydoğusunda yer alan **Akarçay Höyük'te**, 1989 yılında, G.Algaze yönetimindeki ekip tarafından yapılan sistemli

araştırmada Roma dönemine ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

Akçahisar Höyük

Bozova'nın doğusunda, B. Ördek Köyünün 2,3 km doğusunda yer alan **Akçahisar Höyük**, 1978 yılında, H. Kuhne tarafından bulunmuş ve yüzey araştırmasında yüzeyinden Bizans dönemine ait parçalar ele geçmiştir¹⁵⁴.

Apemeia Höyük

Birecik ilçesi Keskince sınırları içindeki **Apemeia Höyük**, kazı çalışmalarına 1996 yılında başlanmış olup Şanlıurfa Müzesi Müdürü Eyyüp Bucak'ın başkanlığında, Frasa/Nantes Üniversitesi Öğr. Görv. Doç.Dr. Catherine Abadie-Reynal'ın bilimsel danışmanlığından sürdürülen kazılar, 2000 yılına kadar devam etmiştir. 1998 yılı Apemeia kazılarında Helenistik, Roma ve Bizans çağlarına ait vazo, kandil kalıbı, koku şişesi, kolya tanesi, kandil ve çanaktan oluşan 9 adet envanterlik, % 90'ının kandiller geri kalanlarını da kissek, ampora parçaları, tabak, figürin başları gibi malzemenin oluşturduğu 29 adet etüdlük eser; 1999 yılı kazılarında ise, yine tümü kandil olan 6 adet envanterlik eser, % 90'ını kandiller, % 5'ini ağırşaklar, diğerini de parfüm

¹⁵⁴ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı., “Nevali Çori”, Akarçay”, “Akçahisar”, *TAY.*, II.

şişesi, sikke, figürin başlarının oluşturduğu 61 adet **etütlük** eser çıkarılarak Şanlıurfa müzesine teslim edilmiştir¹⁵⁵.

Çamlık Parkı

Şanlıurfa merkezinde Çamlık Parkı (Şehitlik)'nda dönemin Müze Müdürü Osman Öçmen tarafından 1979 yılında yapılan kazılarda burasının 1–3. yüzyılına ait Roma Çağı Mezarlığı olduğu tespit edilmiştir. Yaklaşık bir ay süren kazı çalışmaları sonucunda değişik biçimlerde 7 adet kaya mezarı tespit edilmiş; mezarlardan birinin döşemesinde bir görüşe göre Edessa krallarından VIII. Büyük Abgar (M.S. 117–212). Başka bir görüşe göre de Hz. İsa ile mektuplaştığına inanılan V. Abgar Ukkama (M.S. 13–50) sırtında pelerini ile mezarı yaptıran aile fertlerinin portreleri arasında tasvir edilmiştir. Bu kaya mezarları son yıllarda içindeki mozaikle birlikte kapatılmış ve üzeri toprak doldurularak düzenlenen parkın altında bırakılmıştır¹⁵⁶.

Nisibis

Urfa'ya bağlı Nisibis bu dönemin önemli merkezlerinden biridir. Bugüne kadar bu yerleşim birimi ile ilgili herhangi bir çalışma yapılmamış olmasına rağmen Ortaçağ kaynakları bu yerleşim birimi ile ilgili olarak önemli bilgiler vermektedir. M.S

¹⁵⁵ Abadie-Reynal, C., E. Bucak, “Zeugma Orta Fırat Vadisi Apameia Kazıları 1998 ve 1999 Yılı Kazıları Raporları, Müze Müdürlüğü Arşivi.

¹⁵⁶ A. Cihat Kürkçüoğlu, s. 85.

363'te Romalıların yenilgisiyle sonuçlanan savaş sonunda İranlılar ile Romalılar arasında yapılan anlaşma gereği Nusaybin şehrinin İranlılara terk edilmesiyle ortaya çıkmış bir yerleşim birimidir. Sasani imparatoru II. Şapur, 359 senesinde Tella ve Amid'in üzerine yürürken, Nisibis (Nusaybin) önünden geçti; bu sırada Roma ordusu şehrin yakınında yer almıştı. Julian'ın ölümünden sonra Jovianus 363 sulh ahidnamelerinin diğer maddeleri arasında Nisibis kalesinin boşaltılmasını da kabul etmeye mecbur oldu. Şehir halkı, ateşperest bir hükümdarın tebaası olmayı arzu etmediklerinden önce buna karşı koymuş, başaramayınca da Amida (Diyarbakır)'ya göçmek zorunda kalmıştı. Nusaybin halkı böylece Küçük Nasibin'e yerleştirildiler. Ortaçağ tarihçi ve coğrafyacıları, bu iki Nusaybin'in ayrı yerler olduğunun farkındadır. Vakidi'de, Siverek yakınlarında *Nasibin el-Suğra* (نصيبين الصغرى) ismiyle anılmakta olan bu yerleşim yerinden, Yakuti, *Mu'cemu'l Buldan* adlı eserinde Bizans Nusaybin'ı anlamında *Nusaybin-i Rum* (نصيبين الروم) olarak bahseder. Urfalı Mateos burayı, *Sibar ya da Nsepin* şeklinde anıyor ve önce Horasan Saları daha sonra da Gümüştekin tarafından yapılan seferler vesilesiyle anılmaktadır. İbnu'l Esir, el-Cezire bölgesinin 1231 senesinde Moğollar tarafından istilası bahsinde, bu yerleşim merkezinden Yakuti gibi, *Nusaybin-i Rum* şeklinde bahsediyor ve Moğolların burayı yağmalayarak içinde

bulunan erkekleri öldürdüğünü kaydediyor. Bu yerleşim yerinin coğrafi konumuna gelince; Vakidi, burayı Süveyda (Siverek) ile birlikte anmaktadır¹⁵⁷. Ortaçağ kaynaklarının anlatmaya çalıştıkları yerleşim birimi olan Nusaybin-i Suğra'dan kastedilen mekân Hilvan Siverek arasında yer alan Nisibin yerleşim birimidir.

¹⁵⁷ Vakidi, *Futuh'ş-Şam*, II, Beyrut, s. 128, 130; Yakuti, *Mu'cemu'l Buldan*, V, s. 289; İbnu'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, (çev. A. Özeydin-A. Ağırakça) XII, İstanbul 1987, s. 463; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1156) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. H. D. Andreasyan), Ankara 1987; 125, 134, 135, 254. Mateos, *Vekayiname*, s. 135, not. 71; Şemsettin Sami, *Kamusu'l Alam*, IV, s.4581; Honigmann, "Nasibin", *İA.*, IX, s. 99-100; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev F. Işıltan), İstanbul 1970, s. 140; Honigmann, "Nasibin", *İA.*, IX, s. 101; Büncher, "Şapur", *İA.*, XI, Eskişehir 1997, s. 341-342; Honigmann, "Nasibin", *İA.*, IX, s. 101.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

A. İslam-Türk Dönemi

Urfa tarihini yansıtacak olan en büyük vasıf, idari ve sosyo-ekonomik açıdan komşularından Irak'a değil Suriye'ye bağlantısıyla önemli bir rol oynamıştır¹⁵⁸. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in vefatından sonra ortaya çıkan Ridde olayları Hz. Ebu Bekir (r.a.) döneminde de devam etmiş ve bu olaylar büyük bir azim ve gayretle bastırıldıktan sonra İslamın Medine'den çıkıp dışarıya da yayılmasına gayret gösterilmiştir. Bizans ve İran sasanî devletleriyle karşı karşıya gelinmiştir. İslam orduları 634–636 yıllarında Yermük ve Ecnadin savaşlarıyla Bizans ordularını mağlup ederek bütün Filistin ve Suriye topraklarını fetheder. Bizans-Arap münasebetlerinin çok eski çağlara dayandığı bilinmektedir. İslamiyetin ortaya çıkışı sırasında Bizans-Arap münasebetleri karşılıklı ticari faaliyetler şeklinde kalıplanmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'nin 6/628'de Bizans İmparatoru Heraklius (610–640)'a gönderdiği mektup ve İslam ordularının Bizans sınırına dayanmaları, Müslümanlar ile Bizanslılar arasında bir anda siyasi, askeri ve idari münasebetlerin doğmasına sebep oldu.

¹⁵⁸ Fikret Işıltan , s. 98.

Filistin'de Bizans hâkimiyetine indirilen ilk ciddi darbe olan Ecnadin zaferi (131/634), Hz. Ömer (13–23/634–644) devrinde Şam'ın (13/635) alınması İslamiyetin VII. Yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan ve hızla gelişerek Bizans hâkimiyetindeki Suriye ile Sasani hâkimiyetindeki Irak'a sahip olması el-Cezire bölgesinin durumunu zayıflattı. Nitekim 637 yılında İyâd b. Ganm el-Cezire bölgesine gönderildi. İyâd b. Ganm Urfa'daki Bizans kumandanı Kataias, Müslüman Arap ordularının Fırat'ı aşamaları için yıllık vergi vermeyi teklif ederek şehri elinde tutmaya çalıştı. İmparator Herakleios bu davranışından dolayı Kataias'ı görevden alarak yerine Ptolemaios'u atadı. Ptolemaios ise söz verilen yıllık vergiyi vermedi. Müslümanların saldırıları Suriye'den başladı. Hz. Ömer orada 639 yılında Ebu Ubeyde'nin vefatından sonra İyad b. Ganem'i Humus ve Kinnesrin başta olmak üzere Mezopotamya'yı ele geçirmek suretiyle nüfuz alanını geliştirmek göreviyle birlikte vali tayin etti. İyad'ın senenin ikinci yarısında bu sahaya girdiği kabul edilir¹⁵⁹. Müslümanlar bölgenin fethi için bunu fırsat bilerek İyâd b. Ganm 639 yılında el-Cezire'nin diğer şehirleri gibi Urfa'yı da ele geçirdi. Müslüman Arapların bölgeyi

¹⁵⁹ Belazürî, *Fütûhu'l Büldan*, çev. M. Fayda, Ankara 1987, s. 246; Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîp ei-Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, I, neşr. M. Emin *el-Hancı*, Kahire 1931, 183-4; İbnü'l Esir, *El-Kamil Fit-Tarih II*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1985, s. 486-489; Carl Brackelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, s. 45

fetih çabalarına karşılık Bizans İmparatoru Heraklius'un 627 yılından itibaren bölgeyi elinde çabaları olmuştur. İmparator Heraklius el-Cezire Bölgesinden başta Hıms'ı kurtarmak amacıyla Ruha'dan askeri açıdan yaralanmaya gayret göstermiş fakat bölgede varlık göstermeden İmparator İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır¹⁶⁰.

Ruha fatihi İyad b. Ganem'in künyesi, Ebu Saad b. Ganem b. Zübeyr b. Ebi Sedad İbni Rabia b. Hilal b. Üheyb b. el-Haris b. Fikir el-Kursi'dir. İlk hicret edenlerden olup Bedir savaşına katılmış. Peygamber'le birlikte Hudeybiye'de bulunmuştur. İyi huylu ve semih bir insandır.¹⁶¹ Belazuri, İyad'ın babasının asıl adının Abd Ganem olduğunu fakat İyad'ın İslamı kabul edince bu isimden hoşlanmayarak kendisini İyad bin Abd Ganem yerine sadece İyad b. Ganem olarak isimlendirdiğini kaynaklarımız kaydeder.¹⁶² Peygamber döneminde müslüman olması, Bedir Savaşı'na katılmış olması, Hudeybiye antlaşmasında bulunmuş olması, O'nun Peygamber Efendimiz döneminde de yararlıklarda bulunduğunu göstermektedir. Taberi, İyad b. Ganem'in Hz. Ebu Bekir döneminde görev aldığını

¹⁶⁰ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fıret Işıltan, Ankara 1991, s. 96, 103; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*, çev. A. Müfid Mansel, Ankara 1943, s. 252

¹⁶¹ İbn Esir, *Usdu'l Gabe fi Marifetis's-Sahabe*, Beyrut, IV, 163-164

¹⁶² Belazuri, s. 146; Fikret Işıltan, s. 77

belirtmektedir. Hz. Ebu Bekir, O'nu Şam ve Necid bölgesi arasında bulunan en-Nebbac bölgesine göndermiştir.¹⁶³ Buradaki irtidad hareketlerini bastırdıktan sonra Hz. Ebu Bekir H. 12 senesinde Onu Irak üzerine sevk eder. İslam kaynakları, İyad b. Ganem'in el-Cezire'nin fatihi olduğunda ittifak etmektedirler. Ayrıca Ebu Ubeyde'nin vefatından sonra Suriye ordularının başkumandanlığına vekâlet etmesi için İyad b. Ganem'in askeri açıdan kabileyetini gösteren önemli bir kanıt sayılabilir.¹⁶⁴ Hz. Ömer'in dört yıllık hilafeti esnasında Diyar-ı Mudar'ın fethinde bu bölgeyi idare ile mükellef üç amil atadığını görmekteyiz. Bunlardan birincisi El Cezire fatihi İyad b. Ganem'dir¹⁶⁵. İslam fethi ardından bölgenin idari ve sosyal yapısında da önemli değişiklikler olmuştur. Bu durum Emevi hâkimiyetine kadar sürmüştür.

Muaviye zamanında Diyar-ı Mudar, ona bağlı bir bölgeydi. Abdullah bin Zübeyr ve Emeviler arasındaki mücadelelerde Emeviler tarafından tutan Diyar-ı Mudar (Urfa) daha sonra El – Cezire'yi ele geçiren Muhtar bin Ebu Ubeyd es Sakafi devrinde ise, Muhtar'dan yana bir tavır takındığını görmekteyiz. Abdullah bin Zübeyr'in Muhtar'ı mağlup etmesi üzerine El-Cezire bölgesi,

¹⁶³ Taberi, III, s. 346

¹⁶⁴ Belazuri, s. 172

¹⁶⁵ Ahmet Ağırakça, s. 95; Fikret Işıltan, s. 100.

Mekke’de hilafetini ilan etmiş olan Abdullah bin Zübeyr’in kardeşi Mus’ab bin Zübeyr’in hâkimiyetine girer. Bu durum Abdulmelik bin Mervan’ın bölgeyi hâkimiyetine aldığı güne kadar devam edecektir. Abdulmelik döneminde (865–705) Urfa, Harran ve Samsat bölgeleri ile birleştirilerek bir eyalet durumuna getirildi. Vali olarak buraya Hatın bin el–Numan atandı. Urfa, Emevi döneminde (679–718) yılında meydana gelen depremlerden büyük bir zarar görmüştür. Halife Hişam devletin hazinesini artırmak amacıyla özel bir çaba sarfetmiş ve bu amaçla Urfa yöresinde kanallar açtırarak bereketli toprakları sulatmıştı. Bu durum Urfa hakının da büyük gelir sağlamasına neden olmuştur. 737 yılında Başır adlı bir Rum Harran’da ayaklanarak bölgenin karışıklığa girmesine neden olmuştur. Fakat bu durum fazla sürmedi. Başır yakalanıp Urfa’da idam ettirildi. 750 yılına gelindiği zaman Emevi idaresi zayıflamaya başlamıştır¹⁶⁶. Emeviler ile Abbasiler arasındaki mücadele ve savaşların meydana geldiği yer, el Cezire olmuştur. 750 yıllarında son Emevi hükümdarı II. Mervan’ın mağlubiyetiyle sona eren Zap savaşı bu bölgede olmuş ve ister istemez bu bölgede Abbasi – Emevi anlaşmazlığına girmiştir. Abbasiler bu savaştan sonra II. Mervan’ın Harran’da yaptırdığı hükümdarlık sarayını yıktırmışlardır. Abbasilerin hilafeti ele almaları ile İslam

¹⁶⁶ Yurt Ansiklopedisi, Cilt 10.s.7371.

devletinde meydana gelen değişiklikler, isyanlara varan siyasi gelişmelere sahne olmuştur. Bu olaylar El-Cezire ve Mudar bölgesinde önemli boyutlara ulaşmıştır. Harunu'r-Reşid, Bizans üzerine göndereceği ordular için Avasım Eyaletini kurmuş ve bu bölgede ordular hazırlatıp Anadolu içlerine saldırılar düzenlemiştir. Harunu'r-Reşid'in ölümünden sonra, Bermekilerin şahsında bir müddet için iktidardan uzaklaştırılmış olan İranlı unsurun Arap nüfus ve iktidarına vurduğu kat'i darbe ile bunun Diyar-ı Mudar (Urfa) üzerinde büyük etki yarattığını görmekteyiz¹⁶⁷. Harunu'r-Reşid'in 809 ölümünden sonra, oğulları arasında başlayan taht kavgaları sırasında Urfa büyük ayaklanmalara sahne oldu. Bu ayaklanmalarda büyük zararlar gördü. El-Emin'in 809-813 yılları arasında Huzayma'yı Bağdat'a çağırması üzerine Nasr bin Sabas, Harran ve Urfa yörelerini yağmalamaya başladı. Harran'ı ele geçirdi. Nasr bin Sabas ve Amr'a başvuran Urfalı Müslümanlar, onları, Urfa Hristiyanlarına karşı kışkırttılar. Hristiyanlar 812'de korunmasız kenti yüklüce bir para vererek yağmadan kurtardılar ve Ebu Şeyh'e Urfa surlarını yaptırdılar. Nasr bin Sabas, Suruç ve çevresini ele geçirdi. Aynı dönemde Amr, Viranşehir'i (Tella), Habib de Resül ayn-ı işgal etti. Halife el - Emin, el-Cezire valiliğine atadığı Abdullah bin Hişam Harran'ı kurtardı. Daha

¹⁶⁷ Fikret Işıltan, s. 115-116.

sonra asilerin bir bölümü, Harran'ı kuşatıp ele geçirmeye çalıştılsa da başarılı olamadılar. Halife el-Memun döneminde (813–817) Nasr bin Sabas Urfa ve çevresine saldırdı. Büyük bir direnişle karşılaşan Nasr geri çekilme zorunda kalarak 815'te Harran'ı kuşattı. Abbasi hilafetinin içinde bulunduğu kötü durum, isyancıları daha da güçlendiriyordu. Memun halifeliğinin son dönemlerinde Abbasi hilafetine Bağdat'ta el-Mehdi el koydu. Harran'da bu dönemde putperestlik oldukça yaygınlaşmıştı. Bu yüzden Urfa valisi Abdullah şehirde Hristiyanlar'a ağır vergiler koydu. Halife el-Memun bölgede artan huzursuzluklara son vermek için Abdullah bin Tahir'i el-Cezire valiliğine atadı (821). Abdullah bin Tahir, Nasr bin Sabas'ın elinde bulunan kaleleri ele geçirerek, onu sığınılacak yerlerden yoksun bıraktı. Bunun üzerine Suruç'a gelen Nasr bin Sabas, Abbasiler'e bağlı kalan Hristiyanlara zulüm etti. Abdullah bin Tahir 4 yıl süren mücadeleden sonra, Nasr bin Sabas'a boyun eğdirdi. Bizanslılar 942-43'te Diyarbakır Erzen, Resul-ayn-ı ela geçirdikten sonra Nusaybin'e kadar ilerlediler. Urfa hükümdarı Hz. İsa'nın kutsal tasvirini istediler. Halife el-Mütteki'nin onayı ile tasvir 200 Müslüman tutsağın serbest bırakılması ve bir daha Urfa üzerine saldırılmaması şartıyla Bizanslılar'a verildi. İmparator II. Nikeforos Pukas döneminde (963- 969) Urfa, Bizanslıların saldırısına uğradı. Şehir baştanbaşa yakılıp yıkıldı. Urfa bir dönem

Beni Numayr kabilesi reisi Utayr'ın eline geçti. Ayaklanan Urfa halkı, şehri Diyarbakır Mervanilerinden Nasrüd-Devleye teslim ettiler.

X. yüzyıla kadar sürecek olan Arap-Bizans mücadelesinin nasıl gelişeceğini ilk belirtileri olarak sayılabilir. Bu geniş toprakları Müslümanlara Heraclius'un Antalya'dan ayrılıp İstanbul'a giderken, "*Sozo Sur'a*" yani "*Selamet içinde kal Suriye*" demesi ve askerlerin terkettikleri bu topraklarda yaşayan yerli Hıristiyanları bile soyarak oradan ayrılmaları bu bölgeye tekrar hâkim olmaktan ümitlerini kestiklerini gösteriyordu¹⁶⁸. Fakat Bizans-Arap mücadelesi sonucunda Araplar bölgenin fethi ve iskânıyla bölgenin İslamlaşmasında başarılı olmuşlardır. Genel olarak Hulafa-i Raşidin devrinden Emevî hilafetinin sonuna kadar Diyar-ı Mudar tarihinin en belirgin görüntüsü sükûnet ve iç çekişmedir¹⁶⁹.

Anadolu'da Türk varlığının belirmesyle birlikte bölgemiz Türk akınlarıyla tanışmıştır. Bu dönemde İmadeddin Zengi, ardından oğlu Nureddin Mahmud Zengi'nin bölgede etkin olduğunu görmekteyiz. Ayrıca bu dönemde yerel hanedanlıkların

¹⁶⁸ İbnü'l Esir, *el-Kamil II.*, Beyrut 1979, 415-417, 499-502, 564-568; Abu'l Farac, s. 175-178; Osman Çetin, *Anadoluda İslamiyetin Yayılışı*, İstanbul 1990, s. 22-23.

¹⁶⁹ F. Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 98

yer yer hâkimiyet kurmaya çalıştıklarını görmekteyiz. Örneğin 1027’de Zengi’inin ölümü üzerine şehrin bir bölümü Utayr’ın, diğer bölümü de Şabalın oğluna verildi. Utayr’ın payına düşen kale burcunu, Samsat’taki Bizanslı Georgios Maniakes’e sattı. Georgios Maniakes yaptığı ani baskınla Urfa’yı ele geçirdi. 1031 yıllarında bu çatışmalarda şehrin büyük bir bölümü yanmıştır. Urfa, Maniakes döneminde Bizans’a yıllık vergi göndererek yarı bağımsız bir şekilde yönetildi. Numayriler 1036’da şehrin kale dışındaki bölgelerini aldılar. 1037’de kaleyi ellerinde tutan Bizanslılar Urfanın tamamını aldılar. Şehir onarıldı ve yeni tehlikelere karşı güçlendirildi¹⁷⁰.

B. Urfa ve Çevresinde İslam Dönemine Ait Yapılan Yüzey Araştırmaları ve Kazı Çalışmaları

Kurban Höyük

Bozova ilçesine bağlı Cümcüme köyünün 2 km batısında yer alan **Kurban Höyük** 1975 yılında Ü. Serdaroğlu’nun Aşağı Fırat Havzasında yürüttüğü araştırmalar sırasında saptanmış, 1977 yılında toplama yapılmış ve 1982–84 yılları arasında ise Chicago Üniv. D.B.E.’nden L. Marfoe’nun başkanlığında kazı çalışmaları yapılarak kalkolitik Çağ yerleşmesi olan höyükten 9–

¹⁷⁰Geniş bilgi için bkz. Abdullah Ekinci, *Ortaçağ’da Urfa*, s. 53–82

10 yüzyıllara tarihlenen Abassi dönemine ait buluntular ele geçirilmiştir.

Ulubağ Höyük

Şanlıurfa ilinin 7,5 km doğusunda, Ulubağ köyünün 100 m kadar kuzeyinde yer alan **Ulubağ Höyük**, 1963 yılında İstanbul Üniversitesi ile Chicago D.B.E.'nün ortaklaşa çalışmasıyla gerçekleştirilen yüzey araştırmasında saptanmış olup yüzeyinden toplanan buluntularla İslam Dönemine ait endüstri örnekleri tespit edilmiştir¹⁷¹.

Küçük Hedbe Höyük

Harran ilçesinin 7 km güneyinde yer alan **Küçük Hedbe Höyük**, 1990 yılında N.Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından bulunmuş olup bir Neolitik Çağ yerleşmesi olan yerleşme yeri, kazı yapılamadığı için tabakalama tespit edilememiş sadece yüzeyinden toplanan çanak çömlek parçalarından İslam Dönemine ait yerleşmelerin varolduğu ortaya konulmuştur¹⁷².

Para Para Höyük

Harran'ın k.batısında, aynı adlı köyün kuzeyinde yer alan **Para Para Höyük**, 1989 yılında, N.Yardımcı yönetimindeki ekip

¹⁷¹ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Ulubağ Höyük", *TAY.*, III.

¹⁷² Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Küçük Hedbe Höyük", *TAY.*, II.

tarafından bulunmuş ve yüzeyinden toplanan malzemelerle İslam dönemine ait yerleşmenin bulunduğu tespit edilmiştir.

Yeşerti Höyük

Harran'ın 10 km g.batısında yer alan **Yeşerti Höyük** 1990 yılında N.Yardımcı yönetiminde bulunmuş olup yüzeyinden İslam dönemini temsil eden parçalara rastlanmıştır.

Aşağı Begdeş Höyük

Harran'ın 10 km g.batısında yer alan **Aşağı Begdeş Höyük**, 1990 yılında, N.Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından saptanmış olup yüzey toplamalarında İslam Dönemine ait yerleşmelerin olduğu anlaşılmıştır.

Yukarı Yarımca Höyük

Harran'ın k.batısında, aynı adlı köyün g.doğusunda yer alan **Yukarı Yarımca Höyük**, 1989 yılında N.Yardımcı başkanlığındaki ekip tarafından saptanmış olup yüzey toplamalarında İslam Dönemine ait çanak çömlek parçaları bulunmuştur.

Balgat/Tell Hadar

Harran'ın k. batısında aynı adlı köyün k.doğusunda yer alan **Balgat/Tell Hadar**, 1989 yılında saptanmış olup, yapılan yüzey araştırmasında Yardımcıya göre İslam Dönemi yerleşmelerine ait tabakalar ele geçmiştir.

Bent Bahçesi Höyük

Birecik ilçesinin 5 km doğusunda yer alan **Bent Bahçesi Höyük**'ündeki kazı çalışmalarına Dönemin Müze Müdürü Adnan Mısır başkanlığında ve Arkeolog Hamza Güllüce yönetiminde 1991 yılında başlanmış ve 1992 yılında sona ermiştir. Höyük üzerindeki İslami dönem köy mezarlığının Emevi-Abbasi dönemi İslam kültür tabakasının üzerine kurulduğu ve bu tabakayı oldukça tahrip ettiği görülmüştür. Bu tabakada mimari kalıntılar ve İslami döneme ait sikkeler bulunmuştur. Aynı tabakanın yer yer Roma ve Bizans kültürü ile karıştığı tespit edilmiştir¹⁷³.

Akçahisar Höyük

Bozova ilçesinin doğusunda, B. Ördek Köyünün 2,3. km doğusunda yer alan **Akçahisar Höyük**, 1978 yılında, H.Kuhne tarafından saptanmış olup yüzeyinden İslam Dönemine ait parçalar bulunduğu bildirilmektedir¹⁷⁴.

¹⁷³ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Balgat”, “Bent Bahçesi Höyük”, TAY., III.

¹⁷⁴ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Akçahisar”, TAY., II.

C. Türk-İslam Devletleri Dönemi

Abbasiler, XI. yüzyıldan sonra bölgedeki hâkimiyetlerini kaybetmeye başladılar. Bu tarihten itibaren İslamiyet'e yeni girmiş olan Türkler özellikle de Selçuklular, Anadolu'ya akınlar yapmaya ve Irak, El-Cezire ve Suriye'ye doğru ilerlemeye başlamışlardır. Bu tarihlerde Anadolu'ya ilk Selçuklu akınları 1016–1021 tarihleri arasında Çağrı Bey tarafından yapıldığı kabul edilmektedir. Çağrı bey idaresindeki bu akınlar Doğu Anadolu'da kalmış Urfa ve çevresine kadar gelmemiştir¹⁷⁵. Bu sırada Urfa 1025-26'ya kadar Müslümanlardan Benu Numeyr kabilesinden Utary'e aitti. Urfa, 1037 yılında Büyük Selçuklu Devletinin kurulduğu dönemde Anadolu ve Urfa, Romalıların sınırları içerisinde bulunuyordu. Türk orduları 1066-67'de iki defa Urfa önlerine kadar gelmişlerdir. Müslümanlar Samsat yakınlarındaki Hoşin Kalesi yanında Bizans ordusunu mağlup ederek, kumandan Aruandonos'u esir alırlar. Gümüştekin, Aruandonos'u Urfa surları önüne götürerek, fidye karşılığında serbest bırakır. Bu olaydan sonra Selçuklular, bölgeye daha sık akınlar yapmaya

¹⁷⁵ Bkz. Abdullah Ekinci, "Urfa Ve Çevresinde Türk Akınları (MÖ. VII-MS. XIV. Yüzyıl)" *F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2004, s. 259–275.

başlarlar. 1070 yılları sonunda Sultan Alparslan Mısır bölgesine giderken Urfa bölgesine akınlar yapıp, bazı kaleleri ele geçirerek 10 Mart 1071’de Urfa’yı kuşatma altına alır. Elli gün süren bu kuşatma sonunda Sultan Alparslan’ın Malazgirt’e gitmek zorunda kalmasıyla kuşatma kaldırılır. 1071 yılında Malazgirt ovasında Doğu Roma İmparatoru Romen Diyojen’le, Alparslan karşılaştı. Savaş Alparslanın zaferi ile sonuçlandı. Malazgirt savaşı sonunda yapılan antlaşmayla Doğu Anadolu tümüyle Türklere bırakıldı. Bu antlaşmaya göre Urfa ve Antakya bölgeleri de Türklerin eline geçiyordu. Ancak Romen Diyojen Bizans tahtından indirilince Urfa valisi Pavlos, Bizans imparatoru olan VII. Mihail Dukas’a (1071–1078) bağlandı. Türk orduları ise hızla Anadolu içlerine doğru yayılmaya başladılar. Alparslan Han’ın 1072’de Malazgirt Zaferinden sonra ölümüyle Büyük Selçuklu Tahtına Melikşah geçti. Melikşah 4 Haziran 1086’da beraberinde Porsuk, Bozan ve Aksungur gibi emirlerle İsfahan’dan harekete geçtiler. Melikşah, bu seferde Emir Bozan’ı Urfa’yı fethetmeye memur etmişti. Şehri kuşatan Bozan, 28 Mart 1087’de Urfa’yı ele geçirmiştir¹⁷⁶. Artık Urfa Türk hâkimiyeti altına girmişti. Sultan Melikşah bu

¹⁷⁶ E. Merçil, s. 58; Coşkun Alptekin, “Zengi’nin Urfa’yı Fethi”, s. 69; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, s. 86; A. Ekinci, s. 15; T. B. Segal, *Edessa The Blessed City*, Oxford 1970, 223 tarihini Mart 1087 olarak vermektedir

başarısından dolayı Bozan'a Urfa valiliğini verdi. Böylece Urfa'da bir süre için Türk hâkimiyeti devresi başladı. Emir Bozan ise şehrin idaresini Salar Huluh adlı bir kumandana verdi¹⁷⁷. Daha sonraki dönemde Urfa ve çevresi dönemin siyasi çekişmelerinde etkilenen bir yerleşim birimi olarak ön plana çıkmaktadır. Diyarbakır Mervani Emiri Mansur ve Musul Ukayli Emiri Şerefüldevle Müslim ile uğraşmakta olan Melikşah Süleyman Şah'a karşı hemen harekete geçememişti. Urfa'yı elinde bulunduran Filaretos Şerefüddevle Müslim'e Antakya için yıllık vergi ödüyordu (1098) ¹⁷⁸. XI. yy. sonunda başlayan Haçlı seferleri Urfa'nın kaderinde önemli rol oynamış ve bazı değişikliklere sebep olmuştur. XI. yy.da başlamış olan bölgenin Müslümanlaşması hızlanmış ve 1098 yılında Urfa'ya gelen Baudovin de Boulogne'yi karşılayan Hristiyanlar şehrin idaresini ona vererek sevilerini ortaya koymuşlardır ve böylece doğuda ilk haçlı devleti kurulmuştur. Haçlılar I. Haçlı seferinden sonra kendilerince de kutsal sayılan bölgeyi ve özellikle Urfa, Halep ve Dimeşk şehirlerini ele geçirmeye çalışmışlardır. Haçlıların bölgeye girdikleri dönemde İslam aleminde iç çekişmeler başlamış, bu çekişmeler, hiç de zor olmayan Urfa, Trablus, Antakya ve Kudüs'te kurulan haçlı devletlerine son verme

¹⁷⁷ E. Merçil, s. 470-471; E. Honigmann, s. 142-143; A. Sevim, s. 39

¹⁷⁸ Abdullah Ekinci, s. 82-91.

imkanlarının hep gecikmesine neden olmuştur. Haçlıların temel amacı Urfa bölgesindeki kilit nokta olan Harran'ı ele geçirmek idi. Urfa kontu olan Baudovin 1104 yılında Harran'ı kuşattı. Ancak Artuklu I. Sökmen ve Musul Emiri çökertmiş; Haçlıları ağır bir yenilgiye uğratarak Harran'ı çökertmiş hâkim oldu. Urfa'da Tankred başa geçti. Bu dönemde Urfa, Haçlı Kontlarının elinde hayli karışık bir devre yaşamıştır. Birecik'i ele geçiren Baudovin 1118'de Kudüs kralı olarak Urfa'dan ayrılınca Joscelin bölgeye vali tayin edildi. Urfa, Haçlı savaşları sırasında ve buna bağlı olarak çıkan ayaklanmalarda büyük ve önemli olaylara sahne olmuştur. Daha sonra Zengilerin sayesinde müslümanların bölgeye girmesiyle İmameddin Zengi, 1135 yılında Antakya'yı Haçlıların elinden kurtarmış ve 1144 tarihinde de bir gaza aşkıyla, Urfa üzerine yürüyerek şehri kuşatmıştır. İmameddin Zengi, Urfa halkını önce İslam'a davet etmiş olup şehir surlarını yıkarak şehre girmeye muvafak olmuştur. Böylece Urfa yeniden fethedilerek, İslam topraklarına katılmıştır. Böylece Müslümanlar için Kudüs'e giden yol açılmış ve bu fetihle İslam âlemi rahatlamıştır. Bu olay II. Haçlı seferinin hazırlıklarına sebebiyet vermiştir. İmameddin Zengi'nin ölümünden sonra, yerine oğlu Nureddin Mahmut geçmiştir. Nureddin Zengi'nin ölümünden sonra yeğeni olan Seyfeddin 1174 yılında şehri hâkimiyeti altına almıştır. Eyyubi Devletinin kurucusu olan Selahaddin Eyyubi

1182'de Kudüs'te kazanmış olduğu önemli sonuçlar neticesinde, Urfa'ya hâkim olmuş ve şehir, Eyyubilerin hâkimiyetinin sonuna kadar Melik el-Adil'n çocukları elinde kalmıştır. 1232'de Mısır Eyyubi Sultanı I. el-Kamil Nasıreddin; Urfa, Harran ve Siverek yörelerini ele geçirmiş ve bu bölgeye oğlu Melik Adili vali olarak atamıştı. I. Alâeddin Keykubat Selçuklu ordusuyla Malatya'ya kadar gelmişti. Kemaleddin Kamyar'ı Urfa yöresine göndermişti. Selçuklu orduları Urfa'yı kuşatarak 1235'te ele geçirdi. Harran ve Rakka'da alındı. Eyyubi Sultanı el Kamil tekrar Urfa'yı alarak Selçuklu beylerini öldürtüp Urfa kalesini de yangına verdi. Daha sonra Harezmliler Siverek ve Samsat'ı yağmalayarak, Urfa, Harran ve Suruç'u alarak aralarında paylaştılar. 1260 yıllarında bölgeyi istila eden Moğollar Urfa'dan geçerken Urfa ve Harran halkına zulüm ve işkence yaparak bölgenin teslim olmasını sağlamışlardır. Büyük İslam âlimi İbn-i Teymiyye'nin Harran'dan Dımaşk'e gidişi bu olayların olduğu zamana rastlamaktadır. Daha sonra İbn-i Teymiyye bölge halkını cihada teşvik ederek, Moğollara karşı mücadeleler verdiğini belirtmektedir. Bu arada başta Suruç halkı olmak üzere, Urfalılar Moğolların kılıçlarına hedef olmuşlardır. Müslümanların büyük bir gayretiyle bölgeden uzaklaştırılan Moğollar'dan sonra Urfa, yeniden imar edilmeye çalışılmıştır. Bölge bu dönemde Moğol-Memluk mücadelesini yakından hissetmiştir. 1394 yılıyla birlikte

bölgemiz Timur tarafından Suruç, Harran, Urfa ve Ceylanpınar yağmalanmıştır. 1517 Reydaniyye zaferine kadar bölgemiz Akkoyunlu, Karakoyunlu, Memlüklü gibi dönemin siyasi güçlerin hâkimiyet kurma mücadelesinin yoğun bir şekilde cerayan ettiği alan olarak ön plana çıkmaktadır. 22 Ocak 1517’de Yavuz Sultan Selim’in Reydaniye’de Tumanbay idaresindeki Memlüklü ordusunu mağlup etmesiyle bölgede Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır¹⁷⁹.

D. Şanlıurfa ve Çevresinde Klasik Döneme Ait Yapılan Yüzey Araştırmaları ve Kazı Çalışmaları

Süleymanbey Harabesi

Hilvan ilçesinin batısında, aynı adlı köyün 1,1 km kuzey batısında yer alan **Süleymanbey Harabesi**, 1977 yılında A.F.H. yüzey araştırmasında saptanarak yüzey toplaması yapılmış ve yüzeyinden klasik sonrası döneme ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

¹⁷⁹ Abdullah Ekinci, *Ortaçağ’da Urfa*, s. 117-153.

Sepet Harabesi

Bozova ilçesinin 13,5 km kuzey-k.doğusunda yer alan **Sepet Harabesi**, M. Özdoğan başkanlığındaki bir ekip tarafından saptanmış olup klasik dönem ve sonrasına ait bulgular ele geçmiştir.

Küçüktepe (Şanlıurfa) Höyük

Bozova'nın kuzey–kuzeybatısında, Şaşkan Köyünün 1,5 km kuzeyinde yer alan **Küçüktepe (Şanlıurfa) Höyük**, 1997 yılında, M. Özdoğan başkanlığındaki ekip tarafından saptanmış olup yüzeyinden Klasik ve sonrası dönemlere ait parçalar toplanmıştır. Ayrıca çağı bilinmeyen bir mermer kap parçası da ele geçmiştir.

Şaşkan Büyüktepe

Bozova'nın kuzey–kuzeybatısında, Şaşkan köyünün 2 km kuzey doğusunda yer alan **Şaşkan Büyüktepe**, 1977 yılında M. Özdoğan başkanlığındaki bir ekip tarafından saptanmış olup yüzeyinden Klasik ve sonrası dönemlere ait parçalar toplamıştır.

İncirli Tepe Höyük

Bozova'nın kuzeyinde, Geçitbaşı Köyünün 2 km doğusunda yer alan **İncirli Tepe Höyük**, 1997 yılında M. Özdoğan başkanlığındaki bir ekip tarafından saptanmış ve

yüzeyinden Klasik ve sonrası dönemlere ait yerleşmelerin var olduğu tespit edilmiştir¹⁸⁰.

Urfa Kalesi Kazıları

Şanlıurfa il merkezindeki iç kale üzerinde 1988 yılında Şanlıurfa müze müdürlüğü başkanlığında Hamza Güllüce başkanlığında yapılan **Urfa Kalesi Kazıları**, 1991 yılına kadar devam etmiş olup en üst tabakadaki Geç Osmanlı dönemi araştırılmıştır. Kazıların amacı Geç Osmanlı yerleşmesinin planını çıkartmak ve bu alanda çevre düzenlemesi yapmaktır. Kazılar sonucu kale üzerinden 21 konutun temeli tespit edilmiş; bu döneme ait sikkeler, metal çivi ve menteşeler, kapı aynaları ve kale üzerindeki yel değirmenine ait 4 adet değirmen taşı bulunmuştur. 1175 tarihinde Zengiler tarafından inşaa edildiği tahmin edilen Ulu Camii eski bir Sinagog iken Miladi 435 yılında Urfa Psikoposu Aziz Rabbula tarafından Aziz Stefanos kilisesi'ne dönüştürülen ve kırmızı mermer Sütunlarının çok olması nedeniyle “Kızıl Kilise” olarak da bilinen bir kilisenin yerine inşa edilmiştir. Cami, kilisenin avlusuna mı, yoksa esas mekanı üzerine mi inşa edildiği konusana açıklık getirmek için 1979 yılında Müze müdürü Osman Öçmen başkanlığında müze asistanı

¹⁸⁰Savaş Harmanakaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Süleymanbey”, “Sepet Harabesi”, “Küçüktepe (Şanlıurfa) Höyük”, “Şaşkan Büyüktepe”, “İncirli Tepe Höyük”, TAY., III.

A. Cihat Kürkçüoğlu'nun katılımıyla caminin güney duvarı ortaları altında yapılan araştırma kazısında, kuzeye doğru uzanan ve kiliseye ait olduğu anlaşılan 6–7 m uzunluğunda bir koridor ortaya çıkarılmıştır. Bir duvarla kesişen bu koridorun devam edeceği, sağa ve sola ayrılarak kilisenin mahzenine veya kataonmpuna (yeraltı mezar odaları) açılacağı tahmin edilmiştir. Buna göre, caminin, kilisenin esas mekânı üzerine inşa edilmiş olacağı fikri ağırlık kazanmıştır¹⁸¹.

¹⁸¹ A.Cihat Kürkçüoğlu, s. 94-95.

SONUÇ

Zengin bir tarihe sahip olan Şanlıurfa ve çevresinde ilk yerleşme izleri ile ilgili yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazıların sayıları **artıkça** bölgenin siyasi, sosyal ve iktisadi yapısı daha da netleşmektedir. Bugüne kadar bölgede yapılmış kazılar ve yüzey araştırmaları bu açıdan önem arz etmektedir. Urfa ve çevresinde yapılan kazılar Harran'ı hariç tutarsak daha çok İslam öncesi dönemleri kapsamaktadır.

Bölgede yapılan yüzey araştırmalarıyla **kazılarda** Türk İslam dönemiyle ilgili bazı buluntulara rastlanılmıştır. Fakat en kısa zamanda bölgede İslam ve Türk dönemleriyle ilgili kazıları başlatmak veya kazıların sayılarını artırmak gerekmektedir. Çünkü bölge VII. Yüzyılın ilk yarısından itibaren İslam hâkimiyetine girmiştir. Zaman zaman da **ilk** dönem İslam İmparatorluğunun önemli bir merkezi olmuştur. Özellikle Harran bu konumuyla öne çıkan bir yerleşim merkezidir. Bölgede hâkimiyet kuran devletler ile yerel hanedanlıklar bölgenin siyasi ve sosyo-ekonomik yapısına önemli katkı sağlamışlardır.

XI. yüzyıldan itibaren bölge, kapılarını Türklere açmıştır. Anadolunun Türkleşmesi'nde Urfa giriş kapısı konumunda olmuştur. Bu dönemden itibaren bölge Zengiler, Beyteginliler, Eyyübiler, Anadolu Selçuklular, Akkoyunlular, Karakoyunlular,

Memlûkler, Moğollar, Timurlar ve Osmanlıların etkisinde kalan bir yerleşim birimi olmuştur. Bölgede yukarıda ifade etmeye çalıştığımız dönemlerle ilgili önemli yerleşim birimleri bulunacağı bir hakikattir. Bu nedenle İslam ve Türk hâkimiyetinin izlerini araştırmak ve bu dönemlerle ilgili buluntuları da literatüre kazandırmak kaçınılmaz bir hakikattir.

Sonuç olarak Urfa ve çevresi yalnız tarih öncesi ve ilk çağıyla ön plana çıkabilecek bir yerleşim birimi değildir. Tarihin her döneminde önemini büyük ölçüde korumuş bir yerleşim birimi olduğu için daha sonraki dönemlerle ilgili olarak da kazılar yapmak gerekmektedir. Bugüne kadar mercek daha çok tarih öncesi ve ilk çağa tutulduğu için hep bu dönemlerle ilgili buluntular ön plana çıkmıştır. Geçmişten bugüne Urfa'ya ait olan mirası, bir bütün olarak ele alıp tümünü korumak ve araştırmak bir zorunluluktur. Bu nedenle İslam ve Türk dönemleriyle ilgili kazılara da önem verilmelidir.